

Urbanistički razvoj Križevaca

Medvidović, Lucija

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:900197>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-07**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Lucija Medvidović
URBANISTIČKI RAZVOJ KRIŽEVACA
Diplomski rad

Križevci, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Lucija Medvidović

JMBAG: 0009069782

URBANISTIČKI RAZVOJ KRIŽEVACA

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Marijan Bradanović

Križevci, rujna 2022.

Sadržaj

Sažetak	5
Uvod	6
Slavonija i Hrvatska u srednjem i ranom novom vijeku	6
Prosvijećeni apsolutizam u Hrvatskoj.....	9
1.1.1 Vladavina Josipa II.	10
1.1.2 Josipov nasljednik Leopold	11
Hrvatska (Slavonija) u 19. stoljeću	11
Urbanizacija Slavonije.....	11
2.1 Kraljevski gradovi.....	12
2.2 Organizacija prostora u ranom novom vijeku	13
2.3 Organizacija Banske krajine.....	14
2.4 Stanovništvo gradova	14
2.5 Gospodarski razvoj gradova	16
2.6 Kulturne mijene	17
Razvoj Križevaca kroz povijest.....	18
Nastanak i smještaj Križevaca	18
3.2 Križevački kastrum.....	20
3.3 Križevci u srednjem vijeku	21
3.4 Hrvatske županije i Križevačka županija	22
Početna urbanistička situacija Križevaca.....	24
Organizacija Križevaca u srednjem vijeku	25
4.1.2 Stambena izgradnja u srednjem vijeku	27
Križevci u ranom novom vijeku	Pogreška! Knjižna oznaka nije definirana.
4.2.1 Križevačka renesansa i Križevci u renesansnom razdoblju.....	27
4.3 Prostorna struktura u 15. stoljeću.....	28
4.4 Stagnacija i propadanje grada	29
5. Previranja u 17. stoljeću	29
5.1 Barok u Hrvatskoj	30
5.2 Križevci u baroknom razdoblju	31
5.3 Građevine nastale u 17. i 18. stoljeću	32
Urbanistički razvoj gradova sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću.....	35
Moderni grad Križevci	36
6.1.1 „Pregledni nacrt o regulaciji grada Križevacah“	38

6.1.2 Trgovi i zeleni pojasevi na prvom planu	39
6.1.3 Plan nepoznata autora	39
6.2 Izvedene preinake u gradu	41
6.2.1 Parkovna arhitektura.....	41
6.2.3 Gospodarsko-šumarsko učilište.....	42
6.3 Arhitektura 19. stoljeća	42
6.4 Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće.....	44
7. Dvadeseto stoljeće	46
7.1 Novije doba	47
7.2 Grkokatolička katedrala sv. Trojstva	47
8. Jedno stručno mišljenje o Križevcima	48
9. Zaključak	49
Popis literature	61

Sažetak

Prvi dokazi o nastanjenosti područja u okolici današnjeg grada Križevaca potječu još iz brončanog doba, a sporadično su nađeni i nalazi iz antičkog razdoblja. No tragovi antike možda su posljedica antičke velike ceste koja je vodila od Varaždinskih Toplica, preko Križevaca do Zagreba. Prvi sigurni tragovi naseljenosti javljaju se u srednjem vijeku kad uz spomenutu cestu nastaje augustinski samostan, utvrda i crkva sv. Križa. Nije točno utvrđen položaj utvrde iz 12. stoljeća. Dok neki autori navode da je utvrda ili kaštel povezana s crkvom sv. Križa, drugi ju smještaju na povišen položaj, uz današnju glavnu gradasku ulicu. Uz ove važne građevine nastaje i prvo naselje, koje dugo zadržava oblik uličnog sela, karakterističnog za naselja nastala u srednjem vijeku na sjeveru Hrvatske. Unutar utvrde iz 15. i 16. stoljeća, koja je drvena formira se još jedna ili dvije paralelne ulice. U 17. i 18. stoljeću nastaje niz građevina vojnog i sakralnog karaktera. Građevine vojnog karaktera, od drvene građe, smještene unutar zidina, stradale su u požaru. Građevine sakralnog karaktera nastale nakon požara su očuvane. One nam mogu služiti kao orijentir u određivanju granica grada u razdoblju njihova nastanka. Iz 18. stoljeća sačuvano je i nekoliko građevina utilitarnog karaktera. U urbanističkom smislu pravi prostorni rast Križevci doživljavaju tek u 19. stoljeću, nakon uklanjanja ostataka zidina iz ranijih stoljeća. U 19. stoljeću i početkom 20. stoljeća širi se i razvija grad, te se formiraju prvi službeni urbanistički planovi. Iako Križevci gube svoju makroregionalnu važnost događa se niz zahvata u urbano tkivo grada, a u 20. i 21. stoljeću obnavljaju se važne građevine. Recentna prošlost Križevaca obilježena je i time da su proglašeni spomenikom kulture, kulturnim dobrom. To je ujedno značilo kontinuiranu skrb konzervatora o njima što je u pozitivnom smislu utjecalo na razvoj kulturne baštine.

Ključne riječi: Križevci, urbanizam, povijesni razvoj, kulturna baština

Uvod

Postoje određene indicije o postojanju antičkih velikih cesta koje prolaze kroz područje Križevaca, no o razvijenom naselju na tom križanju cesta možemo raspravljati tek od srednjeg vijeka. Razvoj grada Križevaca sa sigurnošću možemo pratiti od kraja 12. stoljeća. O tome nam svjedoči nekoliko isprava. Stučnjaci koji pišu o razvoju grada Križevaca spominju rimske ceste koje su prolazile kroz to područje kao i nekoliko antičkih nalaza, no dokazi o postojanju naselja u antičko vrijeme nisu pronađeni. U srednjem vijeku naselje se razvija u tipu uličnog sela što se može i danas prepoznati.¹ Daljnji razvoj Križevci doživljavaju u baroknom razdoblju iz kojeg je sačuvano nekoliko važnih sakralnih građevina koje prate glave gradske prometnice i sugeriraju opseg grada u tom razdoblju. Smatra se da u ovom razdoblju započinje račvanje grada u kojem centar grada poprima današnji urbanistički izgled. Iz ovog razdoblja nema sačuvanih građevina profane namjene kao ni privatnih kuća. Najstarije sačuvane građevine profane namjene datiraju se na kraj 18. stoljeća. Zbog čestih turskih upada u grad i požara najviše građevina profane namjene sačuvano je tek iz 19. i 20. stoljeća. Vizura grada nastavila se mijenjati i u 20. i 21. stoljeću kad se uređuju parkovi i trgovi oko središta grada.

Što se tiče metodološkog pristupa koristila se uobičajena metodologija povijesti umjetnosti prilikom istraživanja razvoja urbanizma na području grada Križevaca korišteni su literarni izvori, povijesnoumjetnička interpretacija, topografski snimak kraja, aktivno istraživanje na terenu te dostupni tlocrti i nacrti građevina opisanih u ovom radu. Posebna je važnost posvećena povijesnoumjetničkoj interpretaciji.

1. Slavonija i Hrvatska u srednjem i ranom novom vijeku

U razvijenom i kasnom srednjem vijeku Slavonija je bila usmjerena prema vladaru u Budimu jer je geomorfološki bila dio Ugarskog kraljevstva, prekinule su se veze s antičkim nasljeđem i nije bilo društvene zasebnosti.² U 10. stoljeću se i u Slavoniji razvijaju gradovi kao i u ostatku Europe.

¹ Usp. Bruno Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća 2, srednji vijek*, Zagreb, 1995.

² Usp. Andre Mohorovičić, *Razvoj naselja i gradova na području sjeverne Hrvatske*, str. 555

Ladislav Arpadović je već krajem 11. stoljeća djelovao u Slavoniji utemeljujući biskupiju u Zagrebu. U 12. stoljeću u Europi se događa gospodarski napredak i javlja kolonistički pokret koji uvjetuju i društveno-gospodarski rast Slavonije. Stvaranje mreže slobodnih gradova u Slavoniji u 13. stoljeću podupiru Arpadovići, a u 14. Anžuvinci. U društvu povlaštenih gradova od 1209. godine–Varaždin, Vukovar, Virovitica, Petrinja, Gradec, Samobor, Bihać, Zelina, Krapina, našli su se i Križevci, tada još uvijek nazivani Križevac.³

Anžuvinci u 14. stoljeću počinju graditi apsolutizam. Hrvatski kasni srednji vijek bio je razdoblje u kojem su vladali Anžuvinci i Luksemburžani i u kojem su ostvareni preduvjeti za pojavu renesanse. Vrhunac srednjovjekovlja je bila upravo vladavina Ludovika I. Anžuvinca, od 1340.-1382. Dogodili su se pomaci u više sfera: 1. politička i gospodarska integracija; 2. kulturni razvoj u ozračju predrenesanse; 3. snaženje kraljevske vlasti i gradova. Zajedničko ime Hrvatska za dotadašnju Hrvatsku i Slavoniju koristi se od 16. stoljeća. Kraljevstvo Hrvatske povezano je s Dalmacijom 1358. kad je Ludovik pobijedio Veneciju. Sva tri područja bila su zatim pod upravom hercega, pripadnika kraljevske obitelji. Iako se Dubrovnik od te godine razvijao kao samostalna država, priznavao je ugarsko-hrvatskog kralja. Kulturni utjecaji, novac i roba počeli su stizati iz Italije, povezivanjem pod jednom dinastijom područja koje se prostiralo od juga Italije do Baltika, što je dovelo i do stabilizacije političkih prilika. Gospodarske veze i trgovina između Firenze i Ugarske ojačale su, što se odrazilo i na Hrvatsku preko koje su one bile povezane. Godine 1382., nakon što je Ludovik preminuo pojavila su se dva kandidata za prijestolje. Ladislav Anžuvinac je Veneciji 1409. prodao Dalmaciju, a na prijestolje je došao Sigismund Luksemburški. Zbog njegova pritiska u Bosnu je stigao Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Ladislavov namjesnik u Hrvatskoj i Dalmaciji, koji je u Bosnu doveo Osmanlije. Oni su nakon pobjede kod Nikopolja 1396. počeli osvajanja na Balkanu. Sigismund je dao veću slobodu novom plemstvu kako bi osigurao svoj položaj u Hrvatskoj pa je ono sad imalo nekog utjecaja, a od staroga posebno su se istaknuli Frankopani kao najmoćniji hrvatski velikaši.⁴

Na kraju srednjovjekovnog razdoblja, u 15. stoljeću, Hrvatska je u stalnoj opasnosti od Osmanlija, a vlast je rascjepkana. U Slavoniji se u ranom novom vijeku događaju krize i gospodarsko slabljenje. Nakon urbanizacije tijekom srednjeg vijeka uslijedilo je razdoblje stagnacije. Zbog političke nestabilnosti doseljeni trgovci su napustili zemlju, a 1450. godine potjerani su Židovi zbog čega slabi gospodarska aktivnost. U 16. stoljeću dolazi do rasta

³ Neven Budak, Tomislav Raukar, Hrvatska povijest srednjeg vijeka, Školska knjiga, Zagreb, 2006., 213

⁴ Neven Budak, Tomislav Raukar (bilj. 1), 274-275

osmanlijskog pritiska što je svelo Hrvatsku i Slavoniju na takozvane ostatke ostataka, a plemstvo je bilo prisiljeno prihvatiti Habsburgovce svojim novim vladarima, jer su im oni mogli pomoći obraniti zemlju. Rat je uzrokovao: 1. selidbu stanovnika u druge zemlje, 2. političku i kulturnu integraciju Hrvatske i Slavonije i 3. doseljavanje stanovništva koje je ranije živjelo na području pod vlašću Osmanlija. U 16. stoljeću obnavljaju se zidine gradova u Slavoniji i uspostavlja veći autoritet kraljevske vlasti. Zbog osnivanja Vojne krajine raste potreba za povećanjem proizvodnje hrane i odjeće, kako bi se opskrbila vojska. U skladu s time razvija se i trgovina u povećanom intenzitetu u kojoj sudjeluju i domaći trgovci i oni iz Kranjske i Štajerske. Ratna opasnost se smanjila i zajednički hrvatsko-slavonski sabor donio je odluku o potpunoj slobodi trgovine za plemiće što doprinosi oživljavanju trgovine. Ta politika mogla bi se nazvati politikom feudalnog liberalizma. Integracija i zajednička zasjedanja sabora prvo se događaju pod slavonskim imenom, a od 17. stoljeća prevladava hrvatsko ime. Važna je uloga plemstva u Slavoniji, kao što su Frankopani, Erdödyji, Draškovići, Keglevići, te zagrebačkog biskupa. U ovom razdoblju događa se još jedna važna promjena. Najprije je reformacija zahvatila ovo područje, a zatim i katolička obnova i protureformacija. Reformacija nije bila osobito uspješna, a druga dva pokreta ojačala su crkvu i dala joj veću ulogu u društvenom životu. U 17. stoljeću ratni sukobi uglavnom su zaobišli područje Hrvatske, a krajem su stoljeća pogodili Slavoniju i Srijem. Tridesetogodišnji rat nije bitno utjecao na Hrvatsku jer je pošteđena rata, ali su zato neki Hrvati u njemu sudjelovali. Prije mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine s Osmanlijama se ratovalo tri puta. Ratovi su uzrokovali preseljenje stanovnika što je doprinijelo promijeni etničke i društvene strukture u Hrvatskoj. U ovom se stoljeću vladar sve više oslanja na činovnike i državne službe što upućuje na razvoj „moderne“ države. Dolazi do reformi uprave koje su se osjetile u gradovima. Iako je najviše pažnje bilo posvećeno nadzoru prihoda od carina i rudnika i redu u opskrbi Vojne krajine, uslijedili su ilegalna trgovina, sukobi u gradovima i veća kontrola granice koju su provodila austrijska upravna tijela. Nezadovoljstvo hrvatskog plemstva izazvalo je promicanje građana, koji su krajem 17. stoljeća većinom bili doseljenici, talijanski i kranjski trgovci, i kmetova u status plemića kao i postavljanje Nijemaca na važne vojne i druge pozicije. Urota velikaša završila je neuspjelim ratom 1664. godine što je rezultiralo pokretanjem akcije magnata protiv Dvora. Slom urote značio je, pogotovo u Hrvatskoj, konačno nametanje središnje habsburške vlasti i promjenu ne samo u političkim nego i društvenim i ekonomskim odnosima. Zrinske i Frankopane zamjenjuje srednje i niže plemstvo koje se brzo bogatilo. Pojavila se Dvorska komora koja dotad nije bila poznata žiteljima Slavonije i upravljala gospodarskim životom, a došlo je i do odvajanja Vojne krajine.

U 18. stoljeću više nije bilo neposredne osmanske opasnosti. Ratovi s njima oblikovali su granicu prema Bosni, ali nisu bitnije utjecali na društveni razvoj. Području Hrvatske pripojene su županije u istočnoj Slavoniji čime se Hrvatska teritorijalno proširila.

Počele su se događati promjene koje prethode nacionalnim integrativnim procesima. Uzmicanje slavonskog etničkog imena pred hrvatskim prouzrokovano je tim procesima koji su pogodili Hrvatsku i Slavoniju u ovom razdoblju. Neki od njih su preseljenje stanovnika u Slavoniju iz Hrvatske, srastanje plemstva dviju zemalja, ujedinjavanje njihovih sabora te rad na početku provođenja standardizacije zajedničkog hrvatskoga jezika i stvaranje njihove zajedničke povijesti. Zahvaljujući intenzivnoj trgovini gradovi se razvijaju, ali građanstvo u njima nije vodeći sloj. Teški uvjeti u kojima su seljaci živjeli dovodi do njihova nezadovoljstva koje se u 18. stoljeću manifestira kroz česte bune seljaka, a posebno se ističe ona 1755. godine. Dvor provodi reforme koje dovode do prosvjećenog apsolutizma koje traje do kraja 18. stoljeća.⁵

1.1 Prosvijećeni apsolutizam u Hrvatskoj

Marija Terezija, kći Karla III. Imala je pravo nasljedstva Austro-Ugarske, koje je osporavao kralj Fridrik II. Zbog toga je 1740. izbio Prvi Šleski rat, a od 1756.-1763. i Sedmogodišnji rat. Reformu vojske i državne uprave „prouzročio“ je rat za austrijsko nasljeđe jer je pokazao nespremnost vojske i neučinkovitost uprave. Uz upravu i školstvo, reforme su zahvatile u područje gospodarstva, pravosuđa i školstva. Nakon tri stoljeća, 1740.-41. došlo je do krize zbog odvajanja krune Svetog Rimskog Carstva Njemačkog Naroda od habsburške, koja je omogućila Mariji Tereziji veću slobodu upravljanja nego njezinim prethodnicima. Uvela je apsolutizam, po uzoru na Francusku, ali zbog jakih prosvjetiteljskih reformi on nije mogao biti posve moguć pa se za taj oblik vladanja oblikovao naziv prosvjećeni apsolutizam. Prožimale su se doktrine apsolutizma 17. stoljeća i prosvjetiteljskih reformi svojstvenih 18. stoljeću te apsolutizma i partikularizma. Monarhijom se upravljalo centralistički što možemo vidjeti iz formiranja nekih novih državnih institucija i ustrojavanja zemaljskih vlada. Zemaljske vlade smanjuju ulogu plemstva u donošenju odluka. Jedna takva vlada postoji i u Bansknoj Hrvatskoj, a naziva se Hrvatsko kraljevsko vijeće (1767-79). Vladarica je okupila savjetnike koji su bili

⁵ Neven Budak (bilj. 2), 9-12

sposobni provesti promjene, kojima ona sama nije možda bila sklona jer nije bila za njih ni pripremljena ni obrazovana.

Pojavio se novi smjer u ekonomskom mišljenju, tzv. Karmelizam koji se manifestirao u Habsburškim zemljama u nastojanju da se ojača seljaštvo koje bi onda punilo državnu blagajnu. Poticao se razvoj trgovine, obrta i manufakture, povećavao porez, radilo na centralizaciji i profesionaliziranju javne uprave, te obrazovanju za to potrebnog kadra. Uz to, skrbi se o općem dobru, ističu odgovornosti i obveze nositelja državne vlasti, koji su građanima morali osigurati egzistencijalni minimum i temeljno školstvo. Na svemu tome se radilo. Država je nakon Marije Terezije ostala sređena i predstavljala prototip moderne države.⁶

1.1.1 Vladavina Josipa II.

Mariju Tereziju je naslijedio sin Josip II. Njegove reforme bile su radikalnije. Donio je brojne reforme poput ukidanja kmetstva (patentom iz 1785. hrvatski su kmetovi stekli pravo na selidbu i slobodnu ženidbu), zatim patent o teoleranciji židova 1783. (naseljavanje, studiranje, ispovijedanje vjere) Potaknut je proces protoindustrijalizacije širenjem kućne indistrije na selu i gradovima. Prema Rimokatoličkoj crkvi je zauzeo oštar stav jer ne želi njeno uplitanje u politiku. Brak se sklapao građanskim ugovorom, ukinuo je crkvene redove i zabranio komunikaciju članova crkve u Hrvatskoj s onima izvan nje. Od imovine koja je ostala iza crkvenih redova formirana je zaklada koja financira svećenstvo i prosvjetu. Potaknuo je i izradu sveobuhvatnog katastra. Proglasio je slobodu tiska i potaknuo osnivanje i polaganje osnovne škole kako bi se stanovništvo opismenilo. Srednje školstvo ostalo je dostupno samo eliti zbog visokih školarina i njemačkog jezika na kojem se izvodi nastava. Ukinuo je i županije. Godine 1783. preustrojavaju se u gradovima austrijska gradska poglavarstva, uspostavlja uprava te kontrolira stanovnike listama o vladanju, ali služe mu i za vođenje statistika. Krajem 18. stoljeća hospitali se postupno pretvaraju u bolnice. Zbog nezadovoljstva i planova za smjenu dinastije ukinute su sve reforme u Ugarskoj, u siječnju 1790. godine, osim Edikta o toleranciji i prava kmetova.⁷

⁶ Iskra Iveljić, Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine, Zagreb, Leykam international, 2011., 23-24

⁷ Iskra Iveljić (bilj. 5), 28-29

1.1.2 Josipov nasljednik Leopold

Josipa II. naslijedio je na prijestolju brat Leopold. On je provodio prosvjetiteljske ideje, a nije bio toliko radikaln. Ban je postao Ivan Erdody i došlo je do obnove staleške ustavnosti. Za vrijeme njegove vladavine, mirom u Svištovu 4. kolovoza 1791, završava rat protiv Osmanlija vođen od 1788. godine. Tim mirom Osmanskom Carstvu vraćena su osvojena područja Srbije, a zauzvrat je Monarhija dobila malo proširenje granice prema Bosni. Centralizacijske su reforme nailazile na veliko ograničenje. Vladar je namjesto županija uveo nove oblasti, čiji se teritorijalni opseg nije poklapao s onim nekadašnji županija, a pritom nisu poštovanje ni zemaljske granice. Hrvatsko plemstvo htjelo je da im se vrata prava koja su dobili kraljevskim poveljama-mogućnost održavanja staleškog sabora, prava slobodnih kraljevskih gradova, latinski jezik kao službeni, poseban vjerski zakon, pravo na bana i sl. Od svih zahtjeva jedino je priznao Hrvatskoj pravo na poseban vjerski zakon i kontribuciju odvojenu od Ugarske te latinski jezik kao službeni.⁸

1.2 Hrvatska (Slavonija) u 19. stoljeću

Najstariji dio Banske Hrvatske i Vojne Krajine je Građanska ili Civilna Hrvatska, a sastojala se od Križevačke, Zagrebačke i Varaždinske županije. Izgubila je teritorij pripojen ilirskim provincijama, južno od Save za vrijeme Napoleonskih ratova 1809. godine. Isto područje uključeno je u austrijsku Kraljevinu Iliriju nakon što je Napoleon poražen, a vraćeno je Hrvatskoj tek 1822. godine. Križevačka županija u ovom razdoblju ima 70.791 stanovnika, dok je Banska Hrvatska 1840. godine imala oko 847.000 stanovnika od kojih je 321000 bila u Slavoniji.⁹

2. Urbanizacija Slavonije

Kraljevina Slavonija u ranom novom vijeku je obuhvaćala šest županija Varaždinsku, Zagrebačku, Križevačku, Dubicu, Vrbas i Sanu (donjoslavonske). U srednjem vijeku najrazvijenije je područje Slavonije ono koje je zauzimala Zagrebačka biskupija zato što su kroz njega su prolazili i križali se važni prometni pravci iz Italije za Ugarsku i iz Njemačke za jugoistok. Slavoniju je zbog povoljnog položaja obuhvatila kolonizacija Kraljevski dekreti

⁸ Iskra Iveljić (bilj. 5), 29-32

⁹ Iskra Iveljić (bilj. 5),15

donose nam podatke o povoljnom odnosu kraljeva, od Stjepana I. nadalje, prema doseljenicima. Bilo je više povoljnih posljedica kolonizacije na razvoj Slavonije, a najvažnija je vjerojatno razvoj gradova. Od kraja 12. stoljeća počinje proces urbanizacije po uzoru na onu u razvijenijim dijelovima Europe, Zapadnoj i Srednjoj Europi. Demografski temelj gradskim naseljima dalo je domaće stanovništvo, a gospodarski i pravni doprinos njemački i talijanski doseljenici. Pogranično, uz prostor Zagrebačke biskupije, u međurječju, razvila su se važna gradska naselja, od kojih možemo izdvojiti Varaždin, Krapinu, Samobor i Jastrebarsko te Zagreb, a jednako tako i na putovima od unutrašnjosti Ugarske prema talijanskim područjima i jugoistoku - Križevci, Virovitica, Požega, Osijek, Vukovar, Ilok. Prva faza urbanizacije Slavonije zbilja se u vrijeme Arpadovića kada gradove osniva netko iz vladajućeg sloja- kralj, kraljica, ban ili herceg. Privatne gradove, kojih je malo, osniva biskupija.¹⁰

2.1 Kraljevski gradovi

Kraljevski gradovi osnivani su na području današnje Hrvatske uglavnom samo u Slavoniji. To je bilo potrebno zbog diskontinuiteta urbane kulture. U Dalmaciji nisu bili potrebni zbog postojanja gradova nastalih na antičkom nasljeđu. U Hrvatskoj taj oblik gradova nije bio prihvatljiv. Slobodni kraljevski gradovi bili su napredniji u odnosu na druge gradove u okolici koji su bili u feudalnom odnosu i razvijali su se brže. No ipak, njihov položaj bio je osjetljiviji od onog komunalnih društava na Jadranu. Gradovi nastoje sačuvati pravni položaj slobodnih kraljevskih gradova sve do kraja srednjega vijeka, jer je on bolji u odnosu na status trgovišta i feudalnih gradova zbog većih prava, ali rijetkima to i uspijeva. Gradovi koji su uspjeli dosegnuti neki stupanj zasebnosti imaju razvijen pravni sustav. Najrazvijenije društvene zajednice ostvarile su pomak od usmenog, običajnog prava prema pisanju statuta. One su imale najveći opseg zasebnosti. Jedna takva zajednica su i Križevci. Statute u Slavoniji zamjenjuju odredbe iz kraljevskih privilegija. Gradski život se neprestano razvijao u srednjovjekovnoj Slavoniji. U slobodnim kraljevskim gradovima (Varaždin od 1209., Perna od 1225., Vukovar od 1231., Virovitica od 1234., Petrinja od 1240., Samobor od 1242., Gradec od 1242., Križevci od 1252., Jastrebarsko od 1257., Bihać od 1262., Vugrovec od oko 1295., Zelina od 1328., Krapina od 1347., Koprivnica od 1356. i križevački Donji grad od 1405.), osim ekonomije i komunikacijske povezanosti, bila je bitna i podrška dvora. O svim tim čimbenicima ovisila je

¹⁰ Neven Budak, Tomislav Raukar (bilj. 1), 182-185

njihova društvena uloga. Znak društvenog razvoja u srednjem vijeku bio je upravo razvoj gradova.

Na prostoru kontinentalne Hrvatske, posebno u Slavoniji, gradovi su malobrojni. Gradovi su u srednjem vijeku složeni.¹¹ Gradsko društvo želi biti zasebno i imati slobodu djelovanja, no rijetki gradovi se odupiru ograničavanjima te razvijaju jaku urbanu tradiciju i geoprivredne značajke. Otpornost ograničavanjima i jaku društvenu individualnost kroz povijest je osiguralo samo nekoliko gradova. Primjerice Varaždin i Gradec, koje je osnovao kralj. Gradovi se razlikuju prema dodijeljenom statusu jedni od drugih, a ne prema veličini. Podjela društva u srednjem vijeku je bila u tri kategorije: oni koji rade (seljaci), oni koji ratuju (plemići) i oni koji se mole (svećenici). U srednjovjekovnoj Slavoniji svi slojevi plemstva su pod utjecajem kraljevske vlasti Arpadovića i Anžuvina. Seljaštvo, koje je vjerojatno bio najbrojniji sloj društva, je ujedno i temeljni, proizvodni sloj koji obrađuje tuđe zemljište, najvećim dijelom u vlasništvu elita-gradske i feudalne, crkvene i svjetovne.

Vrste zemljišnog vlasništva dijele se na dvije glavne: 1) kraljevski zemljišni posjed (*territorium regale*) i 2) slobodni posjed seoskih općina ili zajednica (*villa*), čemu su pridružene još dvije vrste: 3) posjedi crkvenih institucija (samostana, biskupija) i 4) zemljišni posjedi svjetovne elite (kraljevih uglednika u Hrvatskoj, najviše župana). Razvoj zemljišnog vlasništva ide u smjeru smanjivanja posjeda kralja i slobodnih seoskih općina te širenja vlastelinskog posjeda.¹²

2.2 Organizacija prostora u ranom novom vijeku

Granice su se mijenjale, kao posljedica rata s Osmanlijama i Venecijom, kao i diplomatskih pregovora, od kraja 15. do kraja 18. stoljeća, od kada su do kraja Prvog svjetskog rata uglavnom ostale iste. „Kraljevina Slavonija u predosmanskom se razdoblju na istoku protezala između Donjeg Miholjca i Valpova, zaobilazeći Virovitičku županiju. Granica prema Ugarskoj najmanje se mijenjala. Svojim ju je tokom najvećim dijelom određivala Drava (poslije i Dunav). Na vrhuncu osmanlijskih osvajanja zaustavlja se zapadno od Virovitice, a u 18. stoljeću, nakon formiranja srijemske županije, dosegla je Petrovaradin. Na zapadu se slavonska granica s obzirom na srednjovjekovno razdoblje pomaknula 1578., kada je naseljen Žumberak“ uskocima; u 18. stoljeću Sabor je pokušao razvojačiti Žumberak i spojiti ga s

¹² Neven Budak, Tomislav Raukar (bilj. 1), 214-225

Banskom Hrvatskom, što se dogodilo tek 1881. godine. U 16. stoljeću se stalno pomiče istočna granica Hrvatske i Slavonije prema zapadu. Gradovi su imali ulogu vlastelina zbog velikih posjeda kojima su raspolagali. U drugoj polovici 15. stoljeća nastaje sve više gradova u Slavoniji koji stvaraju gustu mrežu. U neposrednoj blizini kraljevskih gradova niču brojna vlastelinska trgovišta. Ona imaju od nekoliko desetaka do nekoliko stotina stanovnika. „Kako su pokazala istraživanja na primjeru Varaždinske županije, gradovi su bili raspoređeni u razmjerno pravilnu mrežu koja se sastojala od mjesta s većim stupnjem centraliteta u središtu i s mjestima manjeg stupnja centraliteta raspoređenima u prstenu (šesterokutu) oko središta.“¹³ U jednom danu moglo se doći iz jednog do drugog grada. Gustoću raspoređenosti gradova određuje udaljenost, obrana prometnica ili nadzor nad njima. U ovisnosti o ovim čimbenicima naselja su se razvijala, odnosno stagnerala. Neka se nisu razvila od tog razdoblja, a neka su razorile Osmanlije. U 16. st. gradovi zapadaju u krize, pretvaraju se u sela, ne razvijaju se ili se stalno bore za svoja prava-slobodu i posjede. Važna su ostala naselja koja se nalaze uz put od Ugarske prema moru. Sjeverno od Kupe i Save gradovi su obnovljeni i osnaženi, a južno nema urbanizacije u ovom razdoblju.

2.3 Organizacija Banske krajine

Pojam Banska krajina odnosi se na novi ustroj obrane granice. U vrijeme Ferdinanda I. Bihaćka i Senjska kapetanija proširile su se na utvrde koje plemstvo nije moglo braniti pa su stvorene Ogulinska Hrastovička, Koprivnička, Križevačka, Ivanička i Žumberačka kapetanija. Kapetanije su hrvatske i slavonske. U slavonske spadaju Koprivnička, Križevačka i Žumberačka. Na pusta područja doseljeni su Vlasi. Kapetanija u Križevcima upravljala je naseljima Vrbovec, Gradec, Sv. Petar Čvrstec, Cirkvena, Sveti Juraj Glogovnica, Apatovec, Topolovec, Sveti Ivan Žabno i Trem. Ivan Ungnad, zemaljski kapetan Štajerske, od 1543. nadzire ojačavanje i modernizaciju utvrda Varaždina, Križevaca, Koprivnice i Ivanića. U Križevcima radovi počinju 1553. godine. Od 1556. taj posao obavlja Lenković.¹⁴

2.4 Stanovništvo gradova

Hrvatsko srednjovjekovno pučanstvo prema Ferdi Šišiću dijelio se na slobodne i neslobodne ljude. Slobodni su bili plemići, građani i seljaci, a neslobodni kmetovi. Gradsko

¹³ Neven Budak (bilj. 2), str. 60

¹⁴ Neven Budak (bilj. 2), str. 60, 66

stanovništvo dalje dijelilo na gradske plemiće i pučane. Plemstvo se isto dijelilo na više i na niže. Križevci su bili jedno od važnijih gradskih naselja u Slavoniji uz Varaždin, Koprivnicu, Zagreb/Gradec, Krapinu i Viroviticu, Požegu u međurječju Save i Drave, a na istoku su to Osijek, Ilok i Vukovar. Samo su neki od tih gradova imali nekoliko stotina ili tisuća stanovnika, poput Gradeca, Varaždina, Koprivnice i Križevaca, a ostali su bili trgovišta s malo stanovnika. Najveći gradovi u Slavoniji u europskom mjerilo su samo srednje veličine. Najveći broj stanovnika i dalje se bavio poljoprivredom.

U Slavoniji se sredinom 15. stoljeća u gradove i trgovišta naselilo 25% ukupnog stanovništva što je vrhunac urbanizacije u srednjem vijeku. Najviše ih se bavilo poljoprivredom, a samo manji dio su bili obrtnici, iako se kupovna moć seljaka u ovom razdoblju povećala pa je bilo i više obrtnika, a javljaju se i nova zanimanja-liječnik, kramar, mlinar, kamenar, slikar, kitarist.¹⁵

Već u prvoj četvrtini 16. stoljeća događaju se značajne promjene kao što su smanjenje broja stanovnika uzrokovano osmanlijskim provalama, što je negativno utjecalo na trgovinu, a moguće je i da gradovi nisu bili održivi za toliki broj stanovnika koji je u kratkom vremenu u njih stigao. U to vrijeme većina građana i u većim gradovima bavila se poljoprivredom, a manji dio obrtom i trgovinom.

Zbog smirivanja sukoba s Osmanlijama i oblikovanja granice krajem 16. stoljeća započeo je oporavak gradova. Ekonomija i demografija sporo su napredovale, ali su ipak napredovale. Stanovništvo doseljava sa sela u gradove, ponajprije obrtnici, čime raste broj građana i jačaju cehovi, kmetovi dobivaju bolji status. Doseljavaju i redovnici koji obnavljaju crkvenu arhitekturu. U Križevce doseljavaju pavlini. U 17. stoljeću položaj građana postaje lošiji. Krajem 18. stoljeća status kraljevskih gradova imaju zagrebački Gradec, Koprivnica, Križevci i Varaždin. Od slobodnih muških građana samo 17% su činili obrtnici, trgovci i ljudi određenih profesija. U gradove doseljava i nekatoličko stanovništvo.¹⁶

¹⁵ Neven Budak (bilj. 15)

¹⁶ Neven Budak (bilj. 2), 119-122

2.5 Gospodarski razvoj gradova

Slavonski su kraljevski gradovi, kao i europski u srednjem vijeku upravno, gospodarsko i strateško središte seoske okolice. Područja kojima su upravljali formirala su se uglavnom tijekom duljeg vremenskog razdoblja. Politička vlast utječe na razvoj ekonomije gradova na nekoliko načina. Najvažniji je 'prirodni smještaj grada, njegova strateška važnost i „proizvodne značajke gradskog područja“. Nekoliko je modela odnosa političkih vlasti i gradskih ekonomija: ekonomije na koje ne djeluje znatnije politička vlast, ekonomije na koje slabo djeluje politička vlast i promjene su lakše, ekonomije na koje jako djeluje politička vlast i njihova je prilagodba teža, te ekonomije koje su jako ovisne o političkim vlastima i prilagodba je lakša.

Ekonomije na koje ne djeluju znatno političke vlasti su slavonski kraljevski gradovi. Ti gradovi u 14. stoljeću mogu se podijeliti na dva tipa, gradove koji su tada varoši te dobivaju pravni položaj i kraljevski gradovi iz 13. stoljeća kojima se obnavljaju dana prava. Takvim gradovima kralj je dodijelio niz privilegija koje su pospješile gospodarski razvoj. Gradovi ne plaćaju porez i zaštićeni su od pritisaka vlastele koja živi u njima i izvan njih, promjene feudalnog sustava na njih ne utječu jer se u njemu ne nalaze. Npr. zagrebački Gradec.¹⁷

Većina stanovnika bavi se agrarnim radom koji je isti stoljećima. Njime se jednako bave svi slojevi društva na cijelom hrvatskom području. Druga temeljna gospodarska grana je obrt, a sloj, koji se može razlučiti samo u gradovima, obrtnici. Obrtnička tehnologija u ranom novom vijeku nije dobro razvijena, tržište je lokalno, a potražnja za proizvodima je ograničena. Obrti su se ipak ekonomski razvijali prema kraju ovog razdoblja. To vidimo u povećanju zanimanja i razvoju proizvodne tehnologije. Primjerice u brodogradnji, suknarstvu i bojenju tkanina te umjetničkim obrtima (graditeljstvu, slikarstvu i zlatarstvu). Ostali obrti, svakodnevni, ostali su na istoj razini tijekom čitavog srednjeg vijeka. Jedna osobito razvijena vrsta obrta u ranom novom vijeku je manufakturna proizvodnja tekstila, u kojoj se do 18. st. proizvodi od domaćih sirovina: vune, lana, konoplje i kasnije, (kad su komorske vlasti poticale proizvodnju i preradu svile od dudova svilca uzgojena u Slavoniji), od svile. Treću granu privrede čini trgovina. Profesionalnih trgovaca ima malo, većinu trgovaca najviše se opisuje staleškom ili strukovnom pripadnošću iz čega proizlazi da se trgovci nalaze u svim društvenim skupinama. Potkraj razdoblja javljaju se trgovačka društva koja su bila podijeljena na kompanije i kolegancije. Trgovačka mreža se proširuje dolaskom stranih trgovaca luksuznom robom; neki od njih

¹⁷ Neven Budak (bilj. 2), 305

deseljavaju u slavonske gradove. Slavonija je i kovala svoj novac do 1384. godine kad je krajica Marija dokinula kovnicu.

2.6 Kulturne mijene

U ranom novom vijeku na području Slavonije nije bilo većih kulturnih mijena sve do pojave protureformacije. Renesansa je gotovo potpuno izostala jer nisu ostvareni preduvjeti za nju. Nije bilo novčanih sredstava jer su utrošena u ratove, plemstvo nije bilo zainteresirano za promicanje nove umjetnosti i bilo je konzervativno, a i kulturalni utjecaji stizali su iz Srednje Europe. Prema N. Budaku renesansna rješenja primjenjivala su se uglavnom u obrambenoj arhitekturi. Renesansa je bila kultura elita koju je domaće konzervativno plemstvo teško prihvaćalo.¹⁸ Zbog ranije navedenih razloga nastavili su koristiti gotičke forme. Velik zamah graditeljstva u Hrvatskoj dogodio se tek s barokom kojem su prethodile protureformacija i katolička obnova. Ti crkveni pokreti organizirani su koordinirano u čitavom kraljevstvu, zbog čega su i djelovali na sve slojeve društva. Protureformacija je do sredine 17. stoljeća bila dovršena, a katolička obnova je trajala do zadnje četvrtine stoljeća.¹⁹

Razdoblje koje je na sjeveru Hrvatske u kulturi ostavilo najviše traga je upravo barok. Na sjeveru se posebno ističe u arhitekturi. Do pojave baroka dovele su katolička obnova, pojava apsolutističke vlasti i naponi na izgradnji snažnije države. Javlja se već početkom stoljeća, a traje do pojave klasicizma. Imperativ doba katoličke obnove jest jedinstvo arhitekture i skulpture, što je potaknulo naručitelje da dovode kipare iz inozemstva koji su imali iskustva jednako u opremanju prostora novih crkava kao i preuređenju starih. Isusovci i franjevci razvijali su barokno graditeljstvo. Hrvatsko plemstvo bilo je možda i namjerno konzervativno jer se odupiralo utjecajima iz Beča, koje gledaju kroz prizmu politike, pa u privatnoj svjetovnoj arhitekturi nema toliko baroknih ostvaraja.²⁰

¹⁸ Neven Budak (bilj. 2), 176

¹⁹ Neven Budak (bilj. 18)

²⁰ Neven Budak (bilj. 2), 183-185

3. Razvoj Križevaca kroz povijest

Križevci se mogu pohvaliti brojnim mijenama u urbanističkom izgledu grada. Te mijene odvijale su se još od najranijih spominjanja Križevaca još krajem 12. stoljeća, kao utvrde preko 13. i 14. stoljeća kad dobivaju veći značaj Nadalje i njegova gubitka 1558. pa ponovnog osamostaljenja 1756., pa sve do 19. stoljeća, koje nažalost nisu sve vidljive do danas zbog nekoliko požara koji su uništili materijalne dokaze minulih vremena.-ispraviti

Veoma je važno da razlikujemo dvije važne funkcije grada Križevaca. Prva je uloga mikroregionalnog središta kojem naginju lokalna naselja, a druga je uloga središta županije koja obuhvaća, u srednjem i ranom novom vijeku, veliko područje sjeverne Hrvatske. Iako se nećemo detaljno baviti političkim i makroregionalnim značajem Križevaca, spomenut ćemo neke od važnijih građevina u Križevcima, a koje su služile za obavljanje funkcije župana. Nažalost, većina građevina u kojima je bila smještena vojska i gradska vlast bila je drvena i stradala je u požarima u 17. i 18. stoljeću.

3.1 Nastanak i smještaj Križevaca

Područje u okolici današnjeg grada naseljeno je još od prapovijesnog vremena, no o naseobinama na području današnjih Križevaca nema nikakvih dokaza sve do 12. stoljeća. Pronađeno je nekoliko nalaza iz antičkog perioda no oni mogu samo posvjedočiti o postojanju ceste koje je od Varaždinskih Toplica prolazila ovim područjem do Zagreba te od Zagreba preko Križevaca do Koprivnice i Ugarske. Smještaj je, dakle, Križevaca uz cestu, koja postoji od antičkih vremena do danas, a koja se tek neznatno pomicala. Bedenko navodi da je grad nastao „na hrptu izduženom od sjevera prema jugu, između dolina potoka Vrtlina i Koruške“²¹, što dopunjuje navodom o postojanju antičke ceste na spomenutom hrptu. Križevci su nastali kao utvrda na križanju putova koji spajaju Srednju i Istočnu Europu s jadranskim područjem. Dragutin Faletar u Geografskim značajkama križevačke regije piše upravo o makroprometnom položaju Križevaca koji je od velikog značenja za razvoj grada na ovom području. „Dapače, transvezna veza koja se stere reljefno najpovoljnijim smjerom iz dravske potoline (Koprivnice), preko niske Lepavinske previje (samo 188 metara nad morem) i Križevaca dolinom Glogovnice

²¹ Vladimir Bedenko, Urbanistički razvoj križevaca do sredine 19. stoljeća, u: Križevci, grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., 75

prema Vrbovcu i Zagrebu, u povijesti, a i u suvremenim prometno-geografskim odnosima, imala je osobito značenje kao najfrekventnija strujnica robe, ljudi i informacija iz Srednje i Istočne Europe prema Jadranu i obrnuto. Upravo na središnjoj udaljenosti na tom smjeru iz Podravine u Posavinu nalaze se Križevci.²² Slobodnije rečeno, Križevci su smješteni u središnjem sjevernom dijelu Hrvatske na jugozapadu Panonske nizine. Uz cestu koja je nastala od Varaždinskih Toplica nastalo je i naselje. Ta je cesta bila osobito značajna u antici jer je spajala antička naselja, a veoma je značajna i kroz srednji vijek. „Već u 13. stoljeću bila je važna veza od Križevaca preko sedla Vratno prema Varaždinskim Toplicama i Varaždinu, kao jedna od osnovnih strujnica u životu križevačkoga kraja.“²³ Prometni pravac prema Koprivnici preko Lepavine dobio je na važnosti nešto kasnije jer je Koprivnica i nastala nešto kasnije, a i smještanju pravca upravo preko Lepavine pridonijelo je osnivanje pravoslavnog manastira.²⁴ Križevci u razdoblju srednjeg vijeka i ranog novog vijeka nisu važni samo kao raskrižje makroregionalnih prometnih pravaca, nego i mikroregionalnih. Ove ceste nisu imale samo ulogu prometnog povezivanja na makro i mikro razini. One su služile i kao pravci za prijevoz dobara, što je onda utjecalo na ekonomski razvoj Križevaca i njegove okolice. Uz trgovinu u gradu se razvijao i obrt. Osim što je križevački Gornji grad dobio status slobodnog kraljevskog grada veoma rano, 1252. godine, Križevci od polovice 16. stoljeća postaju važni vojno, kao središte vojne kapetanije za ovaj dio Hrvatske. U neposrednoj blizini Križevaca u razdoblju kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka postoje vlastelinska i crkvena središta te gospoštije prema kojima iz Križevaca vode prometni pravci. To su Kalnik, Glogovnica, Dubrava, Čanjevo, Sudovec, Gušćerovec, Veliki Kalnik, Gornja Rijeka i Veliki Raven. Razvojem Bjelovara, u 18. stoljeću, u koji seli vojno središte, razvija se novi važan regionalni prometni pravac Križevci-Gradec-Sveti Ivan Žabno-Bjelovar. Pruga je u Križevce stigla 1870. godine, što je bilo prekasno za razvoj križevačkog područja. Faletar smatra da se Križevci, s obzirom na relativnu blizinu Zagreba (57 km) mogu smatrati njegovim satelitskim naseljem. Osim blizine Zagreba Križevci su udaljeni samo 33 km od Bjelovara, 38 od Koprivnice i 60 od Varaždina.

Zanimljivo je da Faletar nalazi da je područje početnog naselja sa srednjovjekovnom utvrdom bilo vjerojatno u močvarnoj dolini, pored potoka Vrtlina. Navodi da je razlog tome veća strateška sigurnost. To se ne poklapa s navodima Bedenka koji smatra da je i

²² Dragutin Faletar, Geografske značajke križevačke regije, u: Križevci, grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993, 15

²³ Dragutin Faletar (bilj. 17)

²⁴ O važnosti komunikacijskih pravaca piše i Ratko Vučetić, usp. Vučetić, Ratko, Prostorni razvoj srednjovjekovnih kraljevskih gradova u Podravini, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, volumen 2, broj 3, str. 133-141, Koprivnica, 2003., str. 134.

srednjovjekovna utvrda, ako je postojala, bila smještena na istom mjestu na kojem i utvrda iz 16. stoljeća, na povišenom položaju uz glavnu prometnicu. Faletar piše i o kastrumu župe i Križevačke županije. Navodi da se kastrum županije razvio iz kastruma župe, a da je sama županija opsegom bila toliko velika da je sezala duboko u današnju Slavoniju. „Srednjovjekovni grad, odnosno utvrda, a isto tako i trgovačko-obrtnički suburbium logično sele ponešto na zapad- na povišenu diluvijalnu gredu. Tu se grad razvija prema topografskoj logici izdužen u smjeru sjever-jug, s diferenciranim Gornjim i Donjim gradom.“²⁵ U 19. i 20. stoljeću izgrađuje se i područje uz izlazne ceste prema Koprivnici i Zagrebu.

Tendenciju smještanja srednjovjekovnih naselja u kontinentalnoj Hrvatskoj na zaštićenim područjima pored voda, na brežuljcima i mjestima na kojima je već ranije postojalo neko pretpovijesno ili antičko naselje te uz rimske ceste prepoznao je i Andre Mohorovičić.²⁶

Vladimir Bedenko je pisao da je varaždinska cesta zapravo antička cesta od Varaždinskih Toplica prema Zagrebu, koja se izričito navodi 1225. kao „magna via Cosihrebet que de Cris ducit in Worosd. Već 1209. spominje se kod templarskih međa u Glogovnici sjeverno od Križevaca „via que ducit ad Crisiensem locum.“ Ista cesta spominje se i kod omeđivanja nekog posjeda u Glogovnici 1292. godine, a i prilikom utvrđivanja položaja posjeda Gragene. Postoji još jedna velika cesta. Ona se protezala od zapada prema sjeveru između dva potoka. Jedan je Tetrench (Peterinec), a drugi neimenovani. Autor smatra da je ta cesta otprilike ona koja danas od Koruške vodi do Miholca. Na sjevernoj strani grada još su dvije ceste, jedna kroz Svetu Helenu, a druga za Kalnik. Posljednja cesta se proteže na istoku, pored potoka Vrtlin. Današnja cesta od Križevaca do Zagreba odgovara cesti koja se spominje u dokumentima kao granica između Ravena i Goriche, Vrbovca i Tkalca te ide prema Gostoviću.²⁷

3.2 Križevački kastrum

Više izvora navodi spominjanje Križevaca od kraja 12. stoljeća: *Ysanus curialis comes de Kris*, 1193.; *liberae villae Crisiensi* 1207; *Crisiensis locus* 1209.; kastrum Kris 1223.; *nuova*

²⁵ Dragutin Faletar (bilj. 17) 17.

²⁶ Mohorovičić, Andre, Razvoj naselja i gradova na području sjeverne Hrvatske, u: Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: sv. 2: srednji vijek i renesansa (XIII XVI. stoljeće), uredio Eduard Hercigonja, Zagreb: Školska knjiga, 2000.

²⁷ Vladimir Bedenko, vidi bilj. 22.

et libera villa in Crisio 1252.,²⁸ Osim kastruma u dokumentima se spominje i križevačko mjesto, što bi odgovaralo naselju van zidina. Kastrum je nastao na križanju cesta koje su prolazile kroz Križevce. Prvo utvrđenje Donjeg grada izgrađeno je 1405. godine. Te zidine u 16. su stoljeću samo modernizirane zbog potreba novog načina ratovanja, a za što su angažirani talijanski inženjeri. Zidine grada obuhvaćale su područje Donjega grada koje odgovara današnjim ulicama: Nemčićev trg-Posavčeva, Grdeničeva-Smičiklasova-Bračće Radića, Supilova - Trg bana Lackovića - Puklavčeva. Unutar zidina glavna ulica smještena je izvan središta prema istočnoj strani utvrde, na zapadnoj strani je još jedna ulica paralelna s ovom, a između njih manja ulica koja služi samo kao prolaz. Utvrda je nastala na cesti koja je postojala mnogo prije gradnje utvrde. Prema toj cesti može se odrediti i gdje su otprilike bila gradska vrata. Položaju utvrde svjedoče i ostale ulice neprirodno prekinute u svojem toku, a sjeverna je granica tadašnji augustinski samostan.²⁹ „Poslije 1405. dozvoljeno je građanima Donjega grada da izgrade utvrde grada za zaštitu obadva naselja „na mjestu i obujmu kojega neka sami izaberu.“ Nakon toga dolazi do koncentracije naselja na određenu površinu šticeu utvrdom i tako prestaje spontano širenje naselja. Gornji grad i poslije toga zadržava linearnu shemu.“³⁰ Prema tvrdnjama Žarka Domljana križevački je kastrum „pripadao mreži ranih župskih gradova, a i sam smještaj kaštela u močvarnoj udolini uz crkvu sv. Križa, a ne na uzvišici gdje se ukrštaju stari antički i srednjovjekovni putovi i gdje se kasnije razvilo srednjovjekovno naselje upućuje na njegov veoma rani postanak... Čini se ipak da položaj branjen vodom kao najsigurnijom prirodnom preprekom dovoljno objašnjava netipičan smještaj kaštela i crkve sv. Križa u odnosu na kasnije nastali Donji grad.“³¹ Ostaci kasnije nastalih zidina pronađeni su 1955. godine kad je provedeno uređenje Nemčićeva trga. Nađeni su temelji južnih gradskih vrata. Ona su bila dimenzija 11x9 metara sa čak 2 metra debelim zidom. Unutarnji prostor je svojedobno služio kao propugnaculum (obrambeno dvorište između vanjskih i unutrašnjih vrata), a nakon odlaska vojske u druge gradove, između ostalog kao škola.

3.3 Križevci u srednjem vijeku

Križevci su već u srednjem vijeku grad od velikog makro i mikroregionalnog značenja. Naselje se formira krajem 12. stoljeća, a već u 13. i 14. stoljeću u gradu djeluje župan, a često

²⁸ Vladimir Bedenko, Križevci- razvoj grada, Glasilo arhitektonskog fakulteta, Zagreb, 1973., 2

²⁹ Vladimir Bedenko (bilj. 29), 6

³⁰ Vladimir Bedenko (isto kao bilj. 30)

³¹ Domjan, Žarko, Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., 103.

dolazi i ban. Oni redovito izdaju povelje od 1256. godine. Križevački župan je povremeno bio i kaštelan Velikog Kalnika i to od 1350.-1352. i 1373. Veliki Kalnik u ono je doba još jedna utvrda uz važan prometni pravac. Onaj koji preko Kalnika vodi do Varaždina. Ekonomija Križevaca od ovog vremena pa sve do 18. stoljeća počiva na poljoprivredi i trgovini. Dok je Gornji grad uglavnom naselje ruralnog tipa s malo događanja, Donji grad ima i društveno i političko značenje jer se u njega slijeva politička elita vremena, dolaze ban i viceban, sjedište je županije, zasjeda sabor, a i župna crkva je tamo za oba naselja. Godina 1405. prijelomna je za razvoj Križevaca, u njoj počinje svojevrсна križevačka renesansa, zbog dodijele prava slobodnog kraljevskog grada Donjem gradu Križevcu.

3.4 Hrvatske županije i Križevačka županija

Naziv župa, od prvotne oznake za skupinu ljudi rodbinski povezanih koji žive na istom području, pomaknuo se prema oznaci za teritorijalno-upravnu jedinicu kojoj je na čelu župan. Od 12. stoljeća Arpadovići oblikuju županijsko uređenje u srednjovjekovnoj Slavoniji, tzv. kraljevske županije. One su administrativna područja na kojima se nalazi kraljevski posjed i u središtu utvrđeni grad. Slavonsko srednje i niže plemstvo izborilo se da županije postanu u 13. i 14. stoljeću plemićke organizacije u kojem plemići s tog područja utječu na sudstvo i upravu. Križevačka županija, uz Zagrebačku i Varaždinsku, najstarija je u sjevernoj Hrvatskoj.³²

„Osobito je važnu funkciju u ovo vrijeme imala cesta koja je od Koprivnice preko Rovišća i Križevaca išla do Zagreba i dalje prema Topuskom.“ Cesta je bila vojnička, zaštićena utverdama na brdima i planinama. Križevačka županija zauzima veliku površinu.³³

U 13. stoljeću glavni proces je raspadanje kraljevski županija čime slabi kraljevska vlast. Stari sustav nestaje jer su prava i zemljišta dodijeljena plemićima, crkvi i slobodnim građanima. Gradovi preuzimaju prava u sudstvu, ubiranju poreza i službama. Bela IV. pokušavao je obnoviti patrimonijalni sustav, ali nije uspio i feudalni sustav no plemići stječu gotovo neovisan položaj. Arpadovići se oslanjaju na srednje i niže plemstvo, ono se veže uz središta županija te se stvaraju staleške skupštine. Sredinom 14. st. Ludovik stvara sustav kraljevskih županija. Teritorijalno definiranje županija započinje ponovno u drugoj polovici 14. stoljeća, s

³² Skupina autora, Hrvatske županije kroz stoljeća, Školska knjiga, Zagreb, 1996., 25.

³³Bilj. 30.

križevačkom 1369. godine. Na taj način se broj županija smanjuje. U 15. stoljeću u Kraljevini Slavoniji su ostale samo Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Virovitička županija.

Vođen je stogodišnji rat s Turcima (1493.-1593.) zbog kojeg su od slavonskog teritorija preostale samo Zagrebačka, Varaždinska i dio Križevačke županije, takozvani „ostatci ostataka“. Županijska vlast ovisila je o Hrvatskom saboru i banu. Zagrebačkom i Križevačkom županijom podban je upravljao od 1572. godine, a imenovao ga je ban uz podršku sabora. Pravo imenovanja izgubili su 1715.godine, kada je pravo vraćeno kralju. Granica Hrvatske i Osmanskog Carstva formira se 1699. godine Karlovačkim mirom. Županije su u prvoj polovici 18.st. rješavale sve poslove u dogovoru sa Saborom i banom i nisu redovito održavane skupštine. Kada je Marija Terezija sredinom 18. st. započela proces reformi županijskog sustava radi usklađivanja njihove organizacije, djelovanja i nadležnosti dovršena je teritorijalna podjela Hrvatske i Slavonije. Tek manje promjene događaju se u 19. st u vrijeme Josipa II. i francuske vladavine u Hrvatskoj sredinom 19. st.

Tijekom Bachova apsolutizma, sredinom 19. stoljeća, županije gube funkciju plemićkih institucija. Umjesto toga dobivaju funkciju posrednica između kralja i kotara. Poslovi koje obavljaju su nadzorni, izvršni i upravni. Uglavnom su podređene vladi i sužena im je samouprava³⁴ Križevci su u kasnom srednjem i ranom novom vijeku bili upravno, trgovačko i obrtničko središte Križevačke županije, a koja je svojom veličinom bila među najvećima u ono vrijeme u Slavoniji. Križevačka županija spomenuta je već 1193. godine, kada je zauzimala prostor između Križevaca i Vrbovca. Polovicom 14. stoljeća Križevačkoj županiji pripojena je Rovišćanska županija, po uzoru na ugarske županije, a u kasnijem razdoblju županija je dodatno proširena pa je zauzimala područje „od Ludbrega i Kalnika na zapadu do Pšunja i Papuka (Pakraca i Orahovice) na istoku te između rijeka Lonje i Save na jugu i Drave na sjeveru“.³⁵ Zbog turskih osvajanja i osnivanja Slavonske vojne krajine, sa sjedištem u Varaždinu, dolazi do teritorijalnog smanjenja županije u 16. stoljeću. Opet se proteže samo do okolice Vrbovca. „Hrvatski sabor donosi 1558. godine odluku o sjedinjenju Zagrebačke i Križevačke županije te imenuje Ambroza Gregorijanca za podbana i župana dviju županija.“³⁶ U takvom udruženom stanju županije ostaju sljedećih 200 godina. O djelovanju županije sve odluke donosi Hrvatski sabor, a županija potvrđuje i provodi. Godine 1756. ponovno postaje samostalna. Takvo stanje

³⁴ Bilj. 23, 49.

³⁵ Mladen i Bojana Šćitaroci, Dvorci i perivoji u Slavoniji, od Zagreba do Iloka, Zagreb 1998., 24

³⁶ Mladen i Bojana Šćitaroci (bilj. 25), 23-24.

trajalo je do ponovne podjele županije u drugoj polovici 19. stoljeća kada je podijeljena na šest kotareva od kojih su samo Križevci bili grad.³⁷

Na žalost i štetu Križevaca s novim vijekom dolazi i nova raspodjela županija. Križevci nisu više središte županije jer se ono seli u Bjelovar. Provodi se hijerarhizacija gradova, „koji postaju upravna središta šireg prostora, u organiziranom sustavu, što će značiti i prekid sa srednjovjekovnim partikularizmom“.³⁸ Veći gradovi preuzimaju uloge središta, a manji gube na važnosti. Stvara se vojna krajina tijekom koje se gradovi pretvaraju u tvrđave, a nakon prestanka vojne opasnosti reorganizira se podjela prostora. Kad je vojna krajina ukinuta 1871. godine formirana je Bjelovarsko-Križevačka županija na području Križevačke i Đurđevačke pukovnije.³⁹

4. Početna urbanistička situacija Križevaca

Poznato nam je da u 14. stoljeću postoje dvije zgrade, kao i njihov smještaj u prostoru. Radi se o župnoj crkvi sv. Križa u kasnijem Donjem gradu i augustinskom samostanu u Gornjem gradu. Nije poznat smještaj prvotnog kastruma jer su dokumenti, nacrti i ostaci sačuvani tek od utvrde iz 16. stoljeća. O fazama prostornog razvoja kraljevskih gradova u Podravini piše Ratko Vučetić, a spominje i Križevce. Osobito su nam važne dvije urbane faze. U prvoj od njih, dolazi do naseljavanja i izgradnje sakralne arhitekture te se formira uzdužno naselje paralelno s ulicom u kojoj se trguje. U ovim gradovima najčešće se gradi između utvrde i crkve. Drugu urbanu fazu podijelio je na dvije podfaze. U prvoj nastaju gradske utvrde, a crkva ostaje nezaštićena zidinama. Autor spominje cestovnu strukturu naselja koju pripisuje Križevcima i Koprivnici. U drugoj podfazi ističe utvrđivanje gradova u 16. stoljeću te nastanak sekundarnih ulica, paralelnih s već postojećom te rušenje zgrada uz samu utvrd.⁴⁰ Naselje je nastalo uz dvije velike ceste koje izvori spominju od 13. stoljeća, a smještaju ih u okolici Križevaca već od antičkog razdoblja i naglašavaju njihov kontinuitet tijekom srednjeg vijeka. Prema dokumentima može se otprilike odrediti kuda su te ceste prolazile. Bedenko navodi da je smjer pružanja tih cesta bio iz Križevaca prema Varaždinu (i Njemačkoj), Koprivnici (i

³⁷ Vučetić, Ratko, Prostorni razvoj gradova u Podravini između srednjeg vijeka i 19. stoljeća, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja. 10, 2011, broj 20, 80.

³⁸ Vučetić, Ratko, (bilj. 38)

³⁹ Mladen i Bojana Šćitaroci (bilj. 25), 24-25.

⁴⁰ Vučetić, Ratko, Prostorni razvoj srednjovjekovnih kraljevskih gradova u Podravini, Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja, volumen 2, broj 3, str. 133-141, Koprivnica, 2003.

Ugarskoj), Zagrebu (i Njemačkoj i Jadranu) te Kalniku, Dubravi i Čazmi. U samom je naselju vjerojatno postojala cesta orijentirana u smjeru sjever-jug oko koje je bilo organizirano naselje. Ova cesta koja prolazi kroz naselje pomaže nam i da odredimo položaj gradskih vrata na utvrdi iz 15. stoljeća čiji nacrt nije sačuvan. Nastavak te ceste prema sjeveru grada definira augustinski samostan, koji je bio na mjestu na kojem je danas grkokatolička biskupija u Križevcima. S istočne strane na trgu možemo vidjeti ljevkašto proširenje. On se s trideset metara na jugu širi do čak šezdeset i pet metara na sjeveru. Ulice su u jednom dijelu činile lijevak, koji je postojao još u 15. stoljeću. Ovakvo oblikovanje imalo je smisla prije negoli se u 16. stoljeću modernizirala utvrda bastiona, koja je zauzimala više mjesta od prethodne. U to je vrijeme „cesta od juga prirodno činila lijevak račvajući se u dvije ulice: zapadno prema ulazu u grad i istočno, uz zidove grada, prema crkvi sv. Križa. Postoji mogućnost da je prije izgradnje utvrda postojala ulica, usporedna s glavnom, koja se kod samostana augustinaca odvajala od nje i prolazila današnjom Frankopanskom i Preradovićevom ulicom.“⁴¹ Ta ulica je prema teoriji postala slijepa nakon što je izgrađena utvrda.

4.1 Organizacija Križevaca u srednjem vijeku

Najznačajniji podatak o organizaciji grada Križevaca u srednjem vijeku jest onaj da postoje dva naselja o čemu su prvi zapisi iz 1405. godine. Postojanje dva grada kao zasebnih jedinica moguće je već od 1253. godine kad je Gornji grad osnovan kao novo naselje u Crisu, što je odobrio Bela IV. Dokumenti u kojima se spominju Križevci, od polovine 13. stoljeća pa do polovine 18. stoljeća odnose se uvijek na jedno od ova dva naselja, a nikad na oba naselja jer se ona ujedinjuju tek 1752. godine. Na temelju privilegija, iz dokumenata sačuvanih iz 1252. godine vidljivo je da su zemljišta dodijeljena novom naselju Križevci s gornje, sjeverne strane, postojećeg naselja. Donji je grad, iako po postanku starije naselje, privilegije kraljevskog grada dobio tek 1405. godine. To naselje je imalo ulogu predgrađa kastruma i pripadalo je kastrumu. Ono se već od ranije prostiralo uz kasniji Gornji grad, koji je s vremenom preuzeo ulogu predgrađa, koju je do danas zadržao. O položaju samog kastruma Cris, Bedenko piše: „Već krajem 12. stoljeća postoji kastrum Kris negdje na području današnjega Donjeg grada. To je vjerojatno ranije bio župni kastrum križevačke (ili kriške) plemenske župe. Točan položaj kastruma može se samo pretpostavljati.“⁴² Kastrum zasigurno nije bila malena građevina, a

⁴¹ Vladimir Bedenko (bilj. 30), 6

⁴² Vladimir Bedenko (bilj. 30) 7

smještaj župne crkve opasane zidinama dovodi u pitanje izvedivost tih zidina na mjestu uz župnu crkvu. Župna se crkva spominje tek od 1326. godine, no pojedini njeni dijelovi mogu se datirati u 13. stoljeće. Crkva je pretrpjela brojne preinake pa je teško utvrditi njene izvorne dijelove. Najstariji je svakako južni portal iz 13. stoljeća. O čemu Bedenko piše: „Ona se nalazi na teritoriju Donjega grada, ali izvan zidova. Što više, ona se ne nalazi na cesti sjever-jug uz koju je nastao grad, na povišenom terenu, nego u nekada močvarnoj dolini potoka Vrtlina.“⁴³ Vječno pitanje povezano uz nastanak Križevaca jest: Što je bilo prije, župna crkva ili kastrum? Crkva je u srednjem vijeku imala vlastitu utvrdu, a nije se nalazila u već utvrđenom gradu, kao što je ponegdje bio slučaj. Osim umjetne zaštite, imala je i prirodnu u obliku vode. O njenoj važnosti govori i činjenica da je sagrađena blizu važne ceste i križanja. Bedenko iznosi teoriju da je crkva mogla biti izgrađena na mjestu prvog kastruma. Potvrdu tome možemo naći na planu iz Dresdena. Prema V. Bedenku on je nastao oko polovice 16. stoljeća.⁴⁴ Na tom planu postoje tri utvrde. Jedna je utvrđeni Donji grad, druga je na mjestu samostana, a treća oko crkve. Utvrda oko crkve koja bi mogla odgovarati položaju kastruma prikazana je kvadratičnom, s kružnim kulama na uglovima i okružena vodom. Prema tom planu Bedenko zaključuje da je crkva izgrađena unutar prvotnog kastruma.

O podrijetlu i položaju kastruma Bedenko piše: „Kastrum Kris vjerojatno je nastao na podlozi plemenskog kastruma. Zbog svog položaja na križanju važnih cesta raste mu tijekom 12. stoljeća značenje. S jačanjem donacionalnog plemstva smanjuje se zemlja pod upravom križevačkog kastruma usporedno s izmjenom organizacije. Tijekom 13. stoljeća čitav niz gradskih službenika dobiva nasljedno pravo na svoje zemlje. Ali dok drugi gradovi u tim prilikama nestaju ili ostaju samo kao utvrde, često u privatnim rukama, križevačka se župa postupno pretvara u županiju ugarskog tipa. Značenje kastro se mijenja i on prestaje biti jezgra župe, a postaje upravni centar velike Križevačke županije. Do kastro Kris počinje se uz cestu razvijati naselje.“⁴⁵ Svrha osnivanja Gornjeg grada najvjerojatnije je dovođenje novih stanovnika na područje Križevaca nakon mongolskih pustošenja. Specifično je da je to naselje jedino, uz zagrebački Gradec za koji postoji privilegij koji govori o osnivanju grada.⁴⁶ U odnosu na ovo naselje locus Crisiensis koji se spominje u ispravi iz 1209. godine samo je selo.

⁴³ Vladimir Bedenko (bilj. 22), 7

⁴⁴ To je najraniji sačuvani plan Križevaca koji se čuva u arhivu u Dresdenu

⁴⁵ Vladimir Bedenko (bilj. 22), 8

⁴⁶ Usp. Vladimir Bedenko, Zagrebački Gradec, Školska knjiga, Zgreb, 1989.

4.1.2 Stambena izgradnja u srednjem vijeku

U Križevcima se tijekom srednjeg vijeka razvija nekoliko tipova kuća, koje nisu sačuvane, ali se njihov oblik može naslutiti na temelju kuća sačuvanih iz 18. i 19 stoljeća, a nastalih adaptacijom srednjovjekovnih kuća. Prema V. Bedenku u srednjem vijeku možemo razlikovati ruralnu i semiurbanu kuću. Ruralne kuće imaju veoma jednostavan tlocrt, sa samo dvije ili tri prostorije, koji je preuzet iz okolinih sela. Semiurbane kuće su zapravo urbane kuće koje nalikuju ruralnim kućama i njihov su najkompleksniji oblik. Ovaj tip kuće pojavljuje se širom Hrvatske. Kuće su prizemnice, usporedne s parcelom, na sjevernoj strani ulice orijentiranoj u smjeru sjever-jug. Zabat kuća je okrenut prema cesti pa tako kuća zauzima samo pola parcele, a drugu polovicu zauzimaju gospodarske zgrade. Ulično pročelje ima zabat koji je na pola ukošen, tri prozora su u prizemlju, a jedan na tavanu. Postoji i razvijenija vrsta ovog tipa kuće. Ona ima ulaz iz dvorišta i otvoreni hodnik koji u njega vodi. Dvije prostorije su okrenute prema ulici i u prvu od njih se ulazi iz hodnika, a u drugu iz prve prostorije.

4.2. Križevačka renesansa i Križevci u renesansnom razdoblju

Trenutak u kojem je započeo razvoj Križevaca kao grada svakako je izdavanje privilegija Donjem gradu, koju je 1405. godine dodijelio kralj Sigismund. Uz ostale privilegije nama je najvažnija ona koja je direktno utjecala na urbanistički razvoj grada. Govori se o utvrđivanju grada. Iako su dokumenti o podizanju zidina sačuvani, njihovi ostaci nisu. Prema pisanim i grafičkim podacima tlocrt zidina bio je izduženi pravokutnik položen u smjeru sjever-jug. Na uglovima je imao četiri kule. Na sjevernoj i južnoj strani stajale su drvene kule nad gradskim vratima, a istočna su i zapadna strana bile pojačane polukulama kako bi pružile dodatnu potporu zidu, zbog veće duljine. Na istočnoj je strani, okrenutoj potoku postojala jedna takva kula, a na zapadnoj dvije. Ova je utvrda vjerojatno bila drvena. Ulazne kule ostale su drvene sve do 1583. godine kad se zamjenjuju sa vratima od opeke. Primjere gradova opasanih drvenim palisadama možemo pronaći u okolici Križevaca. To su primjerice Koprivnica, Kaptol i Ivanić. Posebna utvrđenja su postojala oko župne crkve sv. Križa i augustinskog samostana, a ona su vjerojatno nastala ranije od utvrđenja glavnog dijela naselja i s njim nisu imala veze.⁴⁷ Prema V. Bedenku, na nacrtu iz Dresdena vidi se izdvojena utvrda južno od gradske na mjestu

⁴⁷ Vidi bilješku 46

današnje biskupije i u jednakim gabaritima koje ona zauzima. Jarak sa zapadne strane ovog posjeda postojao je do početka 18. stoljeća, kada je zatrpan. Donji grad je imao utvrđenje koje je topografskim uvjetima bilo sugerirano s istočne strane, a s ostalih strana teren je bio gotovo ravan pa su iskopani jarci i podignuti su zidovi.⁴⁸ Oba križevačka naselja razvijala su se do 1405. godine spontano. Nakon što je izgrađena utvrde oko Donjega grada jezgra je postala izduženi pravokutnik koji prati smjer pružanja naselja prije utvrđivanja. Cesta smjera sjever-jug postala je glavna ulica utvrđenog naselja, a uz nju je formirana još jedna usporedna i nekoliko prolaza koji ih povezuju. Glavna ulica preuzima i funkciju glavnog trga. Dovoljno je široka da bi se na njoj smjestile sve javne aktivnosti koje bi se inače odvijale na trgu. Utvrđeni Donji grad postaje Gornjem obrana u slučaju ratnih opasnosti, a i sve javne funkcije su u njemu.

4.3 Prostorna struktura u 15. stoljeću

Iako su Križevci sve do početka 16. stoljeća bili napredan grad, o čemu svjedoči obnova crkve sv. Križa, 1498. godine, tijekom 15. stoljeća oni su izgubili na važnosti. Postoje dva razloga toga gubitka važnosti: eudalna anarhija koja ometa odvijanje trgovine i razvoj gradova, te upad Turaka 1474. i 1476. godine kada su oni i spalili Križevce.

Prostorna struktura grada Križevaca odgovara onoj koju imaju gradovi u cijeloj Podravini nastali prije 15. i 16. stoljeća. Grad je izdužen u smjeru sjever-jug, ima utvrdu, župnu rezidenciju i župnu crkvu, razvijen je ulični trg. Kuće su smještene na dubokim parcelama koje su zabatima orijentirane ulici. Osim ovih elemenata takvi gradovi imaju još i samostan i hospicij. Prema kategoriji u koju pripadaju možemo ih smatrati agrarnim gradovima. U 15. stoljeću utvrde nisu bile od cigle već od zemlje i drva. U 16. stoljeću obnavljaju se gradske zidine Donjeg grada Križevca. Bedenko u svojem radu spominje dva osnovna razdoblja u kojima se obnove odvijaju: jedno je modernizacija utvrda između 1553. i 1557, a drugo, kad se popravljaju i zidu gradska vrata, od 1580. - 1590. Donosi i zaključke o izgledu zidina, a na temelju opisa iz arhivskih izvora: „ utvrde su zemljane, učvršćene drvenim balvanima, oboja vrata su drvena do 1586., a sljedeće godine je počelo zidanje vrata. Iznad vrata je kula s prostorima za branitelje. Na uglovima tvrđave su bastioni. Oko bedema su jarci s vodom.“⁴⁹ Autor donosi i podatke o prijedlozima za ojačanja, a koja nisu ostvarena jer je opasnost od

⁴⁸ Vidi bilj. 46

⁴⁹ Vladimir Bedenko (bilj. 22), 13- 14

turskih napada prošla. Prema Vučetiću ulice koje nastaju unutar takvih „modernih“ utvrđenih gradova uglavnom su pravilnije, ima ih više i zbog njih se skraćuju srednjovjekovne parcele. On spominje i renesansni sustav utvrda u Podravini. One su bile veće od prijašnjih te obuhvaćale više prostora.⁵⁰ Takva utvrda gradi se i u križevačkom Donjem gradu.

4.4 Stagnacija i propadanje grada

U 16. stoljeću došlo je do smanjenja broja stanovnika zbog turskih upada, ali zato se povećava priljev stanovništva u utvrđeni grad. U to vrijeme gubi važnost i cesta koja prolazi kroz Križevce, a povezivala je Sjevernu s Jadranskom Hrvatskom. Zadržala je jedino vojnu važnost. Novopristiglo stanovništvo iziskuje i novogradnju unutar utvrde.

Nekoliko je sačuvanih tlocrta Križevaca iz razdoblja nakon polovice 16. stoljeća, kada je križevačka utvrda modernizirana. Najdetaljniji od njih je tzv. Dresdenski. Prema V. Bedenku on je vjerojatno i najraniji jer prikazuje utvrđenje crkve sv. Križa kojeg na prikazu iz 1598. godine više nema. Gradovi u 16. stoljeću utvrđuju se tipom bastionskih utvrda, što znači da prostor uokolo utvrde treba biti prazan. Izgled grada unutar utvrde odgovara ostalim gradovima u Podravini: uz jednu srednjovjekovnu ulicu koja je dobila vojno značenje nastaju dvije paralelne u kojima se smještaju obrtnici. One su smještene na stražnjem rubu postojećih parcela, uz gospodarske putove. Srednjovjekovne se parcele skraćuju. Spajanje više manjih parcela u jednu veću i nastanak kontinuiranih uličnih nizova uz tržnu ulicu možemo zahvaliti izgradnji zgrada nastalih za potrebe vojske, a koje su samostojeće, većih dimenzija od drugih zgrada u gradu te su postvljene uz liniju ulice svojom dužom stranom. Važan događaj za grad u 16. stoljeću je gubitak vojne uloge, nakon što Varaždin postaje sjedište Slavonske krajine.⁵¹

5. Previranja u 17. stoljeću

U 17. stoljeću dogodilo se za Križevce nekoliko povijesno važnih događaja. Prvi od njih je sklapanje mira na ušću Žitve 1606. godine. Tom prilikom granica Habsburške monarhije i turskog carstva pomaknuta je prema istoku te je zabranjeno ratovanje. Prestankom ratovanja

⁵⁰ Ratko Vučetić (bilj. 27), 78

⁵¹ Vidi (bilj. 50)

prestali su i turski upadi u Križevce i grad se polagano počinje razvijati. U to vrijeme Križevci prestaju biti isključivo grad vojnika, obrtnika i ratara jer doseljava plemstvo. To znači postojanje dvije društvene strukture u gradu s veoma različitim zahtjevima za lagodno življenje. Ratko Vučetić piše o gradovima sjeverozapadne Hrvatske u ovom vremenu koje on naziva predmodernim. Ističe obnovu gradskog života kroz civilne funkcije te trgovinu i obrt. Bitnim činbenikom u razvoju gradova ističe i povratak redovnika koji financiraju zgrade javne namjene. Sve to dovodi do podjele gradova po funkciji na civilni i vojni dio.⁵² No usprkos smanjenju neposredne opasnosti „Križevci ostaju granični grad s jakim utjecajem vojske.“⁵³ U ovo vrijeme započinju i sukobi između Gornjega i Donjega grada koji su riješeni tek kad su gradovi ujedinjeni polovicom 18. stoljeća. Križevačka županija smanjuje se u ovom razdoblju, a nakon toga i spaja sa Zagrebačkom županijom. U prvoj polovici 17. stoljeća u Križevcima je postojao, kao i u ostatku Podravine, pravokutan trg uz tržnu ulicu. Uz njega su bile smještene zgrada vijećnice i kapetana. Trg je nastao „izgradnjom kuća na tržnoj ulici i popunjavanjem praznog prostora za novi trg, za što analogiju pronalazimo i u formiranju varaždinskog trga pred vijećnicom.“⁵⁴

5.1 Barok u Hrvatskoj

Nakon smirivanja ratnih opasnosti početkom 17. stoljeća, mirom u Žitvi 1606. godine, istjerivanja Turaka u 18. stoljeću te istovremeno s crkvenom obnovom, pojavio se barok u Hrvatskoj. Na sjeveru zemlje došlo je do posebno velikog zamaha graditeljstva i barokizacije. Prema Katarini Horvat-Levaj „barok je kvantitativno najbogatiji stil starije hrvatske arhitekture.“⁵⁵ Naručitelji koji se javljaju različiti su u odnosu na regionalnu pripadnost. Barok u sakralnoj umjetnosti promicao je isusovački red i biskupije, posebno Zagrebačka te privatni naručitelji plemenita roda. Barokna umjetnost se u pojedinim područjima širi različitim intenzitetom. Autorica razlikuje prihvaćanje ranog baroka u 17. stoljeću i visoki i kasni barok 18. stoljeća. Istovremeno s baroknim oblicima arhitekture koriste se u 17. stoljeću gotički, renesansni i maniristički, a u drugoj polovici 18. stoljeća oblici rokokoja i klasicizma. Isusovački kompleks na zagrebačkom Gradecu i crkva sv. Katarine utjecale su na razvoj crkvenog

⁵² Ratko Vučetić: Predmoderni grad sjeverozapadne Hrvatske-primjer Varaždina, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 31, 2007., Zagreb (131-152).

⁵³ Vladimir Bedenko (bilj. 20) 15.

⁵⁴ Ratko Vučetić (bilj. 27), 78

⁵⁵ Horvat-Levaj, Katarina: Barokna arhitektura, u: Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici, glavni urednik Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Školska knjiga, 2010, str. 249.

graditeljstva u Kontinentalnoj Hrvatskoj. Primjer drugog tipa redovničke crkve 17. stoljeća je današnja župna crkva sv. Ane u Križevcima koja je jednostavna, longitudinalna i jednobrodna, bez bočnih kapela.⁵⁶ Anđela Horvat barok u kontinentalnoj Hrvatskoj dijeli na tri faze: „od oko g. 1620. do oko 1700. ranobarokna; od oko 1700. do oko 1780. faza zrelog baroka, uključujući rokoko; oko 1780. do oko 1830. kasnobarokna, klasicizirajuća faza.“⁵⁷

5.2 Križevci u baroknom razdoblju

U ovom razdoblju dva grada su konačno i službeno ujedinjena, ali ostali su samo lokalno središte jer su bili izvan važnih trgovačkih putova. Marija Terezija je gradove ujedinila 1752. godine, ali u ovom periodu ubrajaju se u gradove srednje veličine. U 18. stoljeću ponovno dolazi do gospodarskog napretka, gradi se i uređuju javne površine. Grkokatolička biskupija u grad se smješta 1791. godine, a kao i pavlinska gimnazija potiče doseljenje u grad. Dolazi do razvoja samouprave u gradu. „Gradskoj samoupravi pomoglo je i preseljenje zapovjedništva pukovnije u Bjelovar, a ponovno osamostaljivanje Križevačke županije, provedeno 1759. pridonijelo je centralitetnoj funkciji grada. ... Josip II. dao je 1780. i 1783. gradu pravo održavanja pet godišnjih sajмова. Sliku gospodarske aktivnosti upotpunjavalo je nekoliko cehova i manufakture kamenine (barun Magdalenić, osnovana 1775.) i umjetničkih peći, te radionice za proizvodnje svile.“⁵⁸

U razdoblju baroka u Hrvatskoj, sagrađeno je u Križevcima nekoliko sakralnih građevina koje su s manjim preinakama sačuvane do današnjih dana. U razdoblju baroka nastala je, zahvaljujući pavlinima, crkva sv. Ane. Oni su u Križevce došli 1667. godine i ostaju do 1786. godine.⁵⁹ U tom razdoblju posvetili su se razvoju školstva. Zatim imamo crkvu Majke Božje Koruške i kapelu sv. Roka smještenu na ulazu u gradsko groblje u Gornjem gradu. Ona je sagrađena 1694. godine kao zavjetna kapela zbog obrane od kuge. Glavni trg se uz pavlinski samostan popunjava i izgradnjom Njemačke kapele. U ovom razdoblju i crkva sv. Križa dobiva svoj zvonik. Izgradnjom unutar utvrđenja gotovo sve potrebne funkcije za ono vrijeme koncentrirane su na jednom mjestu. Uz Gornji grad koji u tom razdoblju ima ulogu predgrađa,

⁵⁶ Vidi bilj. 56, str. 251.

⁵⁷ Anđela Horvat: Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Barok u Hrvatskoj, autori Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj. - Zagreb: SNL, 1982., str. 11.

⁵⁸ Neven Budak (bilj. 22), 124

⁵⁹ Neven Budak, 124

postoji i nekoliko predgrađa uz južna gradska vrata, i uz župnu crkvu. Nakon osnutka Bjelovara 1756. godine vojska se seli na to područje.

5.3 Građevine nastale u 17. i 18. stoljeću

Osim sakralnih građevina nastalih u vrijeme 17. i 18. stoljeća nastaju i profane građevine. U prvom su redu to stambene kuće jer se grad krajem 17. stoljeća počinje širiti i uz spomenute sakralne građevine, a nastale su izvan bedema. Manja naselja nastaju uz crkvu sv. Križa i kapelu sv. Florijana. Uz crkvu sv. Križa smješta se i župni dvor. Gradilo se i unutar bedema, prvenstveno za potrebe vojne postrojbe od nekoliko stotina vojnika i oficira. Domljan izdvaja kuću potpukovnika Nikole Makara, vijećnicu i zgradu glavne straže, o čemu piše: „nalazila se do 1665. na mjestu kasnijega pavlinskog samostana (građen poslije 1667.), a do nje su bile najstarija poznata gradska vijećnica i zgrada glavne straže sa zatvorom, obje na mjestu današnje zgrade Zakmardijeva 5.“⁶⁰ Građevine nisu sačuvane jer nisu građene od trajnog materijala pa su vjerojatno zamijenjene u 19. stoljeću zgradama od opeke. Zahvaljujući Karlovačkom miru 1699. godine, koji je otvorio prometne puteve, kako kroz druge gradove tako i kroz Križevce oni su ponovno postali važno trgovačko, ali i prometno središte. U gradu se pojačava građevna djelatnost, no od građevina je sačuvano tek ponešto. U 18. stoljeću su važni projekti županijska palača i sabornica, a izgrađena je i zgrada današnjeg gradskog muzeja. Ako je i postojalo još zgrada od javnog značaja one su sve stradale u požaru 1735. godine kad je izgorjela jedna trećina grada, te 1755. godine kada je prijavljeno da su izgorjele 92 kuće u Donjem gradu.⁶¹ Ti požari potaknuli su nastanak protupožarnog reda za seoska područja s građevnim i regulatornim propisima izdanog 1788. godine, a izdao ga je Josip II.

Županijska palača nastala je kao pregradnja od 1779. do 1780. godine i reprezentativan je primjer barokne profane arhitekture. Jezgra palače je nekadašnja kuća Gladki, koja je bila jednokatnica L-tlocrta građena 1747. godine, a čijem obliku svjedoči crtež na stolu gradskog muzeja. Kuću je kupila županija 1771. godine, a bila je nadograđena na južnoj strani za još cijelu dužinu i pola, središnji, naglašeni rizalit zgrade, s glavnim ulazom, stavljen je na mjestu na kojem se spaja novi dio zgrade sa starim. Južno krilo palače, koje je dvorišno, sagrađeno je te iste godine. Ono je poseban prizemni dio, prolaz za dvorište odvaja ga od ostatka građevine.

⁶⁰ Žarko Domjan (bilj. 32), 103

⁶¹ Žarko Domjan, 103

S lijeve strane ulaza pročelje je dvostruko šire nego s desne, a dekoracija je razrađenija. Zgrada ima unutarnje dvorište koje je omeđeno nejednakim krilima građevine U-tlocrta. Svojom veličinom i oblikom mogla bi biti svrstana u tip barokne palače urbanog tipa. Građevina je nastala u više građevnih faza, što je vidljivo u dekoraciji i prostornim odnosima. Sljedeća pregradnja provedena je 1833. godine. Tada je produženo južno krilo, dodan mu je kat te je spojeno s glavnom zgradom. U njegovom su prizemlju bili smješteni zatvori, uz koje je izgrađena i kapela na dva kata. Ona u tlocrtu južnog krila izgleda kao polukružno izbočenje koje je smješteno na sjevernom zidu, dok krilo na istočnoj strani završava poprečnim traktom. U njemu je bila soba za tamničara i ispod nje podrum. Oblici razvijenog baroka uočljivi su na ulaznim vratima i dijelu građevine lijevo od njega, a neogotički oblici očituju se na balkonskoj ogradi vidljivoj iz dvorišta. Prema Žarku Domljanu to je rani primjer neogotike na profanoj arhitekturi sjeverne Hrvatske. Do županijske palače nalazila je još jedna kuća L-tlocrta građena 1833. godine, a čije se pročelje nastavlja na ono županijske palače.⁶² Palača je posljednji put pregrađena oko 1850. godine, kad je adaptiran dio zgrade u kojem je bio zemaljski i katastarski sud. Ubrzo nakon što je Križevačka županija 1854. godine pripojena Varaždinskoj županiji zgrada je napuštena. Gospodarsko-šumarsko učilište bilo je nakratko u zgradi od 1860. do 1865. godine.⁶³

Sabornica je nastala na današnjem Nemčićevom trgu uz nekadašnja južna gradska vrata. Građevina je jednostavna u tipu graničarskog baroka. Sabornica ima jednostavne profilacije oko prozora, plitke ukrasne pilastre na prvom katu i dvokatni masivni krov. U prizemlju su zidovi masivni, a pročelje strogo. Masivnost zidova mogla bi upućivati na obrambenu funkciju u slučaju vojne opasnosti. Najstariji dio građevine je ugao na kvadratičnom tlocrtu, a njegovi zidovi široki su jedan metar. Svodovi u prizemlju su duboki, a na prvom katu nešto plići. „Ulaz se nekada nalazio u sredini istočnog pročelja. U 19. stoljeću dograđena su krila, duže sjeverno i nešto kraće južno, koja su zatvarala arkadno dvorište.⁶⁴ Građevina je pregrađena 1984. godine kada i dobiva današnji izgled. Uz sabornicu je kuća na adresi Šenoina ulica 1, koja sa sabornicom čini najstariji sačuvan građevni sloj profane arhitekture u Križevcima.

Zgrada gradskog muzeja završena je do 1796. godine jer je to godina koja je uklesana na južnom ulazu, no postoje i stariji dijelovi građevine. Zgrada gradskog muzeja nalikuje građevinama balkansko-orijentalnog tipa odmorišta zbog svojih glatkih neraščlanjenih pročelja

⁶² Žarko Domljan (bilj. 32), 105

⁶³ Žarko Domljan (bilj. 32), 109

⁶⁴ Žarko Domljan (bilj. 32), 109

i naglašenih streha. Tlocrt je u obliku nepravilnog slova U. Jednostavno je oblikovano i svođenje prizemnih prostorija križnim i bačvastim svodovima. Na prvi kat vodi stubište s vanjske strane zgrade, koje je izvedeno od drva, kao i otvoreni trijem. Građevina svoj oblik vjerojatno zahvaljuje prvobitnoj namjeni pavlinskog gostinjsca. U prizemlju je masivni kameni zid jer je „najstariji dio zgrade vjerojatno podignut na ostacima zidova koji su nekada okruživali samostansko zemljište neposredno uz jugozapadni bastion gradskih bedema.“⁶⁵

Uz spomenute građevine sačuvana je još jedna iz druge polovice 18. stoljeća, u Zakmardijevoj ulici na broju 7. U dvorišnom zidu sačuvan je zaglavni kamen portala s uklesnom 1770. godinom. Na planu grada iz 1755. godine prikazana je građevina što sugerira njeno korištenje za potrebe vojske. Nakon odlaska vojske u njoj je smješten župni dvor, sve do preseljenja u pavlinski samostan. Grad je kuću 1797. godine prodao nakon čega je u nekoliko navrata adaptirana u skladu sa potrebama kojima je služila. Današnji secesijski izgled pročelja dobila je početkom 20. stoljeća, nakon čega je izvedena još jedna adaptacija prostora 1963. godine. Među starije zgrade ubraja ih se nekoliko u Zakmardijevoj ulici, jedna na Nemčićevom trgu i uglovnica u Preradovićevoj ulici na broju 1. Uglovnica u Preradovićevoj sačuvana je u izvornom obliku. Građevina je robusna, nalikuju utvrđi. Ima velike nadsvođene prostorije u prizemlju i podrum ispod cijele kuće. Ne nalikuju stambenoj kući te je vjerojatno građena za potrebe države ili većeg gospodarstva.

U 18. stoljeću pojavljuje se novi tip stambene gradnje pod nazivom urbana kuća 18. stoljeća. Taj tip dijeli se na dvije vrste: palaču i kuću. Palače su većih dimenzija od kuća, zauzima dvije srednjovjekovne parcele, katnica je i pročeljem je okrenuta ulici. Glavne prostorije iza glavnog pročelja gledaju na ulicu, a u dvorište gleda hodnik. Stubište im je skromno. Zadržan je L-tlocrt srednjovjekovnih kuća, ali im je dodano krilo u dvorištu u kojem su sporedne prostorije. U dvorište se ulazi kroz vežu na sredini ili kraju pročelja. Ovaj tip kuća je redovito građen od opeke. U ovom tipu kuća živi plemstvo i važniji pripadnici vojske. „To je monumentalna barokna arhitektura izvedena iz suvremene arhitekture centra, bez većih izmjena, ali uz primjenu manjeg mjerila i skromnije izvedbe.“⁶⁶ Kuće su manje dimenzijom, no nalikuju palačama jer su nastale pod njihovim utjecajem. One zauzimaju jednu srednjovjekovnu parcelu i također su katnice, a često ih nalazimo na uglovima-poput M. Pijade 6 i Šenoine 1. Ova vrsta ima dvije podvrste, prva je razvijena iz srednjovjekovne suburbane kuće kojoj se dodaje ulično krilo. To su zidane katnice sa svodovima u prizemlju i kompleksnijom

⁶⁵ Žarko Domljan (bilj. 32), 112

⁶⁶ Vladimir Bedenko (bilj. 22), 27

organizacijom prostora na katu. Za komunikaciju između starih i novih dijelova kuće služio je drveni hodnik, a pročelje je bilo jednostavno i neraščlanjeno. Druga podvrsta je razvijena iz palače što znači da ima L ili U-tlocrt, a u dvorište se ulazi sa stražnje ili bočne strane parcele. Ovaj tip osim svoda u prizemlju može imati i drveni grednjak. Ove kuće su prizemnice od opeke čije je pročelje usporedno s ulicom. Ova vrsta se pretvara u urbanu kuću 19. stoljeća.⁶⁷ Primjere ove podvrste možemo visjeti na adresi Markovićeve 2, zatim kuća Franje Markovića i kuća kapetana Paulića.

5. Urbanistički razvoj gradova sjeverne Hrvatske u 19. stoljeću

U 19. stoljeću na teritoriju današnje Hrvatske raspadaju se feudalni odnosi i pojavljuje građanski sloj društva. Šire se ideje prosvjećenog apsolutizma i liberalne demokracije.⁶⁸ Građanstvo postaje dominantan društveni sloj koji se uključuje u kulturni, gospodarski i politički život grada. Gradovi na sjeveru Hrvatske u svojem urbanističkom razvoju u 19. stoljeću pokazuju zajedničke značajke. Tako ne nastaje ni jedan novi grad, već se isključivo proširuju postojeći. Prije svega, u svima njima Habsburška Monarhija potiče plansku izgradnju donošenjem niza zakona, koji nažalost nemaju mnogo odjeka. Na prijelomu 19. u 20. stoljeće dolazi do političke i ekonomske konsolidacije i uključivanja Vojne krajine u civilnu Hrvatsku. Što je dovelo do nove teritorijalne organizacije, razvoja industrije i prometne komunikacije, rasta stanovništva u gradovima i preraspodjele težišta proizvodnje te urbane i nacionalne samosvijesti, koja se zbog političkih ograničenja morala izraziti u kulturi. Na početku stoljeća urbanistički zahtjevi su sporadični, maleni i potiču ih društva za uređenje grada. Ti zahtjevi se češće priklanjaju tradiciji 18. stoljeća nego planskoj gradnji 19. stoljeća.⁶⁹ Jedna od većih promjena u urbanom tkivu gradova u ovom razdoblju je rušenje postojećih zidina iz razdoblja baroka, renesanse ili srednjeg vijeka te izgradnja na područjima koja su zauzimala zidine i uz ta područja. No, širenja gradova nisu ograničena samo na ta uska područja već i na periferiju grada. Središta tih gradova u većini slučajeva ostaju ona koja su oduvijek imala ili koja su se razvila u ranijem periodu postojanja grada. Jedan od tih gradova su i Križevci, čije je središte

⁶⁷ Vladimir Bedenko, vdi bilj 45

⁶⁸ Milić, Bruno: Razvoj gradova na tlu Hrvatske u XIX. Stoljeću, u: Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: svezak IV.: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće), urednici Josip Bratulić ... [et al.]. - Zagreb:Školska knjiga, 2009., str. 449.

⁶⁹ Miljenka Fischer, Oblikovanje modernog grada, u: Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str. 92

ograničeno na usko područje koje je zauzimao utvrđeni grad. Na prijelomu stoljeća češće je pojavljivanje regulatornih osnova koje u sebi sadrže modernizacijska obilježja. Regulatorne osnove nastale u ovom periodu različitih su kvaliteta čemu je uzrok uglavnom vještina njihovih autora, koji su rijetko potpisani. Provedba se osiguravala zakonima. Za gradove je do 1918. postojala po jedna osnova, a od tada za poneke dvije ili više. Za većinu su gradova izrađene parcijalne osnove, a detaljne osnove, koje se oslanjaju na glavnu izrađuju se u trenutku izgradnje važnih javnih ili komunalnih objekata. Napredak insustrije kombiniran s razvojem trgovine i prometa, posebno željezničkog, doprinijeli su razvoju gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Budući da politički pripadaju Austro-Ugarskoj Monarhiji, arhitektura se ugleda na historicizam prisutan u razvijenijim srednjeeuropskim gradovima.⁷⁰ Sadržaji koji su u ovom razdoblju za većinu gradova planirani svode se na javne građevine i prostore poput perivoja, trgova i šetališta.

6.1 Moderni grad Križevci

U 18. stoljeću u Križevcima počinje obnova funkcija koje je grad imao prije nego je dobio vojnu funkciju, a to su gospodarska i regionalna funkcija. Križevci u urbanističkom razvoju u 19. stoljeću pokazuju zajednička obilježja s drugim hrvatskim gradovima, a to su „težnja racionalnom rastu izvan vjekovnih povijesnih prostornih okvira, pomirenje organskog urbanog tlocrta s pravilnim geometrijskim modelima i utilitarističkim načelima gradogradnje XIX. stoljeća; unošenje urbane kvalitete, svojstvene tradicionalnim jezgrama, u nova područja; začeci zoniranja ukupnog gradskog područja, odnosno snažnija vrijednosna diferencijacija središta i okolnih četvrti; planiranje modernih komunalnih uređaja i sustava (vodovoda, kanalizacija, plinovoda, regulacija rijeka i obala). U većini se gradova planiraju i realiziraju javni prostori naglašene vrijednosti-parkovi (ponekad sustavi parkova), promenade, aleje te trgovi različitih tipova i obilježja.“⁷¹ Izgradnja željezničke pruge od Koprivnice prema Zagrebu potaknula je nastanak modernog regulatornog nacrtu Križevaca iz 1867. godine, čiji je autor Juraj Augustin, bio županijski inženjer u gradu i savjetnik Ugarske kraljevske željeznice prilikom gradnje pruge. Kako bi spojio Gornji grad, Donji grad i grad koji je prethodno postojao unutar zidina iz 16. stoljeća, radi geometrizaciju postojećeg longitudinalnog tlocrta grada.

⁷⁰ Snješka Knežević: Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. Stoljeću, Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.–17.XI. 2001.), Zagreb 2004., 105-106.

⁷¹ Snješka Knežević (bilj 66), str. 106.

Regulira i grad unutar zidina kao središte urbanistički ujedinjenog grada. Bedemi su bili srušeni i uklonjeni, a prostor izravnat. Autor stvara uredni raster i planira nekoliko trgova u gradskom središtu. Postojeće zgrade su uklopljene u planirani prostor. U plan grada uvrštava prostor sve do željezničkog kolodvora.⁷²

Kad spominjemo moderni urbanistički razvoj Križevaca na umu trebamo imati da je on započeo u drugoj polovici 19. stoljeća i polagano se događao tijekom 20. stoljeća. O urbanističkom razvoju grada ne možemo suditi prema porastu broja stanovnika u ovom razdoblju jer je on spor. Darja Radović Mahečić navodi podatak da je samo pet posto stanovništva u Hrvatskoj prije 1870. godine živjelo u gradovima, ali je taj postotak znatno uvećan prema kraju stoljeća zbog „novih urbanih sadržaja, transformacijom gradske prostorne strukture i novom ulogom grada u društvu.“⁷³ No razmjerno spor porast broja stanovnika ne znači da grad nije napredovao urbanistički. Porast stanovništva polagan je, čemu su doprinijele brojne nedaće koje su zadesile grad. Autori navode niz čimbenika povezanih i uz urbanistički razvoj grada koji govore u prilog poboljšanju kvalitete života u Križevcima, a nisu povezani uz porast broja stanovnika. Najvažnija stavka na ovom popisu svakako je niz arhitektonskih zahvata u jezgri grada koji su potaknuti razvojem školstva, uprave, trgovine i sudstva. Upravo ove nabrojene grane djelatnosti one su koje razdvajaju urbano od ruralnog područja.

Zbog potrebe širenja grada izvan središta prostor je oslobođen rušenjem zidova utvrde iz 16. stoljeća. To možemo smatrati prvim većim urbanističkim pothvatom modernizacije Križevaca. Zidine i gradska vrata srušeni su sredinom 19. stoljeća jer već na katastarskoj karti iz 1858. godine nema njihovih vidljivih ostataka, a o rušenju vrata postoji i sačuvana dokumentacija. Ovaj pothvat samo je konačan čin u nizu ranijih izravnavanja zidina za potrebe nove izgradnje. Stoga možemo pretpostaviti da su zidine u to vrijeme bile već poprilično razrušene i narušavale izgled grada. U zahvatu se sređuju zapuštene zidine i zatrpavaju jarci sa močvarnom vodom, a posljedično stvaraju novi prostori za širenje i uljepšavanje grada. Nakon što su zidine srušene mogli su i fizički biti ujedinjena dva Križevca, Gornji i Doljnji, koje je ujedinila još stoljeće ranije Marija Terezija. Osim povezivanja ovih dviju cjelina, s njima se tada tješnje povezalo i južno podgrađe, te je tako nastalo jedinstveno gradsko tkivo. Taj proces nikad nije završen jer se još i danas čini kako je Gornji grad samo predgrađe Križevaca, a ne sastavni dio grada. Kao što to obično biva u slučajevima malih gradova s velikim ambicijama,

⁷² Miljenka Fischer, (Vidi bilj 69)

⁷³ Radović Mahečić, Darja: Arhitektura i urbanizam 19. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, u Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici, glavni urednik Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Školska knjiga, 2010., str. 463.

a nedostatnim sredstvima: „U planovima se posezalo za urbanističkim obrascima razvijenih gradova. U stvarnosti je prevladavao spontani razvoj, u kojem su se postupno realizirali više-manje parcijalni zahvati, koji su odgovarali stvarnom ekonomskom stanju trenutka.“⁷⁴ Ekonomske mogućnosti Križevaca nažalost nikada nisu bile velike, ali to ne znači da gradsko vodstvo nije pokazivalo „visoku razinu urbanističke svijesti“⁷⁵. Iz razdoblja treće četvrtine 19. stoljeća sačuvan je jedan urbanistički plan naziva „Pregledni nacrt o regulaciji grada Križevacah“, nastao 1867. godine, a kojeg je potpisao gradski mjernik Juraj Auguštin. Vjerojatno iz približno istog razdoblja potječe i drugi plan, no kako nije potpisan i datiran o tome ne možemo sa sigurnošću govoriti. Poznato je jedino da je nastanak oba plana potaknula izgradnja željezničke pruge kroz Križevce.

Na katastarskom planu Križevaca iz 1858. godine vidljivo je da su utvrda i njeni ostaci uklonjeni, a jarak koji je okruživao utvrdu zatrpan. Ovakvi zahvati bili su učestali u 19. stoljeću jer ono teži redu i čistoći, a obrasle ruševine ne odgovaraju građevinama. Zatrpanjem jaraka željelo se doći i do novih građevinskih parcela. Vidljivo je i logično da se središte grada širi. U ovom razdoblju je jedino Nemčićev trg, koji je odgovarao donjem gradskom ulazu, bio urbanistički oblikovan, dok je na drugima izgrađena novogradnja ili su ostali pusti. Ironično je da su danas mnoge od tih zgrada zapuštene i opasne za prolaznike i poneke stanare jer se raspadaju pod utjecajem atmosferilija i prirodnih katastrofa poput potresa. Osim stambene izgradnje koja prati uličnu frontu i izvedena je od opeke razvija se i industrijsko središte ponešto izvan stare jezgre grada. Ono uključuje paromlin, pivovaru i ciglanu. U zadnjoj četvrtini 19. stoljeća osniva se i tiskara i štedionica. Bez obzira na to Križevci se nikad nisu razvili u jako industrijsko središte već je danas ostao grad obrtnika. Izvan gradskog središta, u Gornjem gradu, većina kuća u 19. stoljeću bila je drvena.

6.1.1 „Pregledni nacrt o regulaciji grada Križevacah“

Prvi plan grada koristi se njegovim tadašnjim izgledom što znači da je zadržana longitudinalnost u smjeru sjever-jug. Međutim, grad se još više izdužuje, sve do pruge koja je na planu krajnja južna granica. Gotovo istu ulogu pruga ima i danas jer u njejoj neposrednoj blizini već se nalazi brza cesta koja vodi do Zagreba. Na ovom planu krajnja sjeverna granica

⁷⁴ Miljenka Fischer, *Oblikovanje modernog grada*, u: *Križevci: grad i okolica*, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str. 92

⁷⁵ Miljenka Fischer (vidi bilj. 69)

grada je gradsko groblje s kapelicom sv. Roka. Danas se nakon groblja gradsko naselje račva u dvije ulice s obiteljskim kućama, ali nema drugih građevina javne funkcije. Na planu su istočna i zapadna strana grada završene potocima Koruška i Vrtlin. Na istočnoj strani grada nalazi se Gospodarsko učilište kojim se dobiva zaokružena cjelina dok se područje na zapadnoj strani izgradilo obiteljskim kućama i na tu stranu se grad još uvijek širi. Uložen je napor kako bi se na planu grada površina podijelila na pravilne blokove no to je ponešto zahtjevno s obzirom na nepravilan oblik grada i kontinuitet od srednjovjekovnog razdoblja. Po uzoru na veće gradove planirano je i nekoliko gradskih trgova i ozelenjene površine, a regulirane su i ceste. Plan ispunjava zahtjeve 19. stoljeća. Glavnoj gradskoj prometnici prekinut je tijek. Prema planu glavna ulica se trebala nastavljati na Frankopansku ulicu i Preradovićevu. Trebala je povezivati jezgru Donjeg grada sa željezničkom postajom.

6.1.2 Trgovi i zeleni pojasevi na prvom planu

Jedan Novi trg trebao se nalaziti na sjecištu nove glavne ceste s cestom koja povezuje Zagreb i Koprivnicu. Drugi Novi trg trebao je biti smješten na području porušenih sjevernih gradskih vrata, a jedna zelena površina trebala je biti na prostoru porušenih južnih gradskih vrata. Samo je zelena površina na području južnih vrata realizirana u obliku današnjeg Nemčićevog trga, koji zapravo ima ulogu parka. Plan je predvidio i drvored u Markovićevoj ulici i na Strossmayerovu trgu. Drvored zasađen uzduž Markovićeve ulice još uvijek odolijeva zubu vremena dok je Strossmayerov trg, nakon što je bio sramotno zapušten, obnovljen početkom 21. stoljeća. Obnova trga je ostvarena kamenim popločenjem koje ne odgovara povijesnom stanju niti ambijentu. Trg se u dobra vremena koristi za javne manifestacije, a dio trga i kao terasa obližnjeg kafića. Na planu se nalazi i velika ozelenjena površina, koja je trebala biti gradski park i nalaziti se zapadno od Grdeničeve ulice. Taj park detaljno je ucrtan-pravokutan i podijeljen stazama na četiri dijela.

6.1.3 Plan nepoznata autora

Razliku ovog plana od prethodnog čini to što je cijeli prostor detaljno urbanistički razrađen, dok su na prethodnom neki dijelovi, kao što su Nemčićev i Strossmayerov trg nacrtani samo kao idejni crtež. Plan je stiliziran i ortogonalni raster je mekši, a kolodvor posve

integriran, te je ucrtano više javnih prostora. Vidljivo je da se prilikom izrade ovog plana autor služio urbanističkim rješenjima razvijenih europskih gradova. Grad je na planu ponovno omeđen istim granicama- groblje na sjeveru, željeznička stanica na jugu, potoci Vrtlin i Koruška na istoku i zapadu. Zanimljivo je da autor planira blokovsku izgradnju, ravne i široke ceste te mnogo ozelenjenih površina. Miljenka Fischer ističe da su „Povijesni dijelovi integrirani u tkivo budućega grada. Nove prometnice slijede liniju nekadašnjeg utvrđenja... Nadalje piše kako se reprezentativno oblikovanje grada: „Očituje se u odnosu izgrađenog i slobodnog prostora, u položaju objekta na parceli i u odnosu na cijeli blok, posebice u oblikovanju uglovnica, kojima se naglašava blokovska izgradnja, te u raskošnom hortikulturalnom oblikovanju slobodnih površina grada.“⁷⁶ Na planu je vidljivo mnogo manjih cesta koje povezuju sve dijelove grada, što je i ostvareno u kasnijem oblikovanju grada. Na ovom planu gradsko središte zadržava svoju ulogu, što je do danas ostalo nepromijenjeno. Također su ucrtani Nemčićev i Mažuranićev trg, koji je smješten na prostoru jugozapadnog bastiona. Centar grada na ovom je planu proširen istočno od crkve sv. Križa, na područje gdje je sada Gospodarska škola. Planirano je proširenje uz crkvu sv. Florijana, južno od ceste Zagreb-Koprivnica. Tamo su na ravnici planirana dva reprezentativna objekta. Na tom području ostvaren je Dom zdravlja Križevci, a lijevo je bio prostor vojarnje. Taj prostor napušten je početkom 21. stoljeća. Na tom prostoru je u posljednjih nekoliko godina ostvareno niz sadržaja javnog značaja. Tu se nalaze gradska knjižnica, srednja škola, dječji vrtić, dom za starije i nemoćne osobe te tehnološki i razvojni park. Na planu nepoznata autora ucrtan je i park koji se pruža uz Tomislavovu ulicu prema željezničkoj postaji. Na tom mjestu nalazio se manji park. Tamo je postojala zelena površina koja je služila kao park za pse. U sklopu tog parka postoje teniski tereni. U novije vrijeme krenulo se u realizaciju velikog parka, koji je u procesu izgradnje. Osim Markovićeve ulice, koja je i na ovom planu praćena drvoredima. Na isti način je istaknut i prilaz sv. Križu od pavlinskog samostana te šetnice uz Vrtlin i Korušku. Ako je išta od toga i bilo provedeno u djelo, a ne postoje dokazi za to, danas nije sačuvano. Prostori ispred crkve sv. Križa i crkve sv. Marije Koruške popločani su, prilazni putevi su asfaltirani i ne postoji šetnica. Prostori neposredno uz crkve imaju ulogu malih trgova. Prilaz gradu od željeznice kompozicijski je domišljato isplanirano. Iako je ovaj plan mnogo reprezentativniji od prethodnog on ne odgovara ekonomskim mogućnostima grada Križevaca u vremenu nastanka plana. Kao što je već ranije u ovom radu spomenuto, zbog više razloga samo su neke od ideja izvedene i to samo djelomično i uz dosta preinaka. Više autora slaže se da je željeznica u

⁷⁶ Miljenka Fischer (bilj. 69) 94

Križevce došla prekasno i prošla previše daleko od centra grada da bi mogla djelovati na daljnje oblikovanje grada. Osim na izradu ovih dvaju planova grada.

6.2 Izvedene preinake u gradu

Osim već spomenute izvedbe Mažuranićeva i Nemčićeva trga, dijelovi grada se izgrađuju novogradnjom. Izgrađuju se Puklačeva i Matoševa ulica, Strossmayerov i Trg bana Lackovića i to od polovice 19. stoljeća. Izvedbom Nemčićeva trga središte grada pomiče se u odnosu na središte utvrđenog grada. U gradu je postojalo šetalište, na dijelu gdje je bio jugoistočni gradski bastion, pa do crkve sv. Križa. Njega su zatvarali Nemčićev trg i jednokatnica trgovca M. Breyera. Sjeverni dio grada već je od ranije bio oblikovan jer to nisu sprječavale nikakve zidine. Planski izgrađeno groblje uz križanje regionalnih cesta, na kraju Gornjeg grada, pored kapele sv. Roka, odaje dojam prostorne završnice sjeverne strane grada. Groblje je izvedeno na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, a u isto vrijeme je i asfaltirana Markovićeua ulica koja do njega vodi. U drugoj polovici 19. stoljeća, točnije 1860., počinje izgradnja Gospodarsko-šumarskog učilišta, koje je sve do 1920. bilo prostorno i sadržajno cjelina odvojena od gradskog tikva da bi nakon te godine postalo sastavni dio grada.

6.2.2 Ostaci urbanizma 19. stoljeća

U ovoj kategoriji možemo spomenuti nekoliko temeljnih elemenata. To su trgovci, perivoji i promenade, prometnice i ulice i zgrade javne namjene. Funkcije nekih od njih ostale su i danas iste kao što su bile tada. Služile su i služe kao okupljališta, uljepšavaju grad i formiraju njegov identitet, a drugi su uništeni ili izgubili svoju funkciju. Sačuvani tragovi vremena svjedoče nastojanju stanovnika hrvatskih gradova, okupljenih u društva za uljepšavanje gradova, da iskažu svoj identitet. Naboj ovog vremena bio je utopijski i graditelji su morali to negdje pokazati, a mjesta javnog okupljanja bila su idealna za to.

6.2.1 Parkovna arhitektura

Parkovna arhitektura jedan je od najvažnijih elemenata planiranja gradova u 19. stoljeću. Ona se u urbanizmu ne može odvojiti od arhitekture. Ideje se graditeljstva isprepleću

s idejama u graditeljstvu. Parkovna arhitektura doprinosi prepoznatljivosti gradova. O osnovnim tipovima objekata parkovne arhitekture pisali su Mladen Obad Šćitaroci i Bojana Bojanić Obad Šćitaroci. Oni razlikuju tipove u kojima su: vrtovi i parkovi raspršene u tlocrtnoj slici grada, kontinuirani sustav pretežito pejzažnih parkova u tlocrtnoj slici grada, kontinuirani sustav pretežito klasicističkih i historicističkih skverova i veliki gradski park koji dominira u gusto izgrađenoj strukturi grada. Na planovima grada Križevaca iz 19. stoljeća može se prepoznati treći tip parkovne arhitekture s kontinuiranim sustavnom klasicističkih i historicističkih trgova, javnih vrtova i parkova, koji su i karakteristični za sredinu i drugu polovicu 19. stoljeća. Ovaj tip parkovne arhitekture može se vidjeti na primjeru Zelene potkove u Zagrebu. Možemo i prepoznati tip gradskog parka okruženog gustom strukturom građevina.⁷⁷

6.2.3 Gospodarsko-šumarsko učilište

Gospodarsko-šumarsko učilište urbanistički je, arhitektonski i pejzažno oblikovano od 1860. godine. Tog učilišta nema ni na jednom od planova grada Križevaca, a ono je „Izgrađeno na istočnoj padini, s lijeve strane Vrtlina, usmjerilo je budućnost predjela grada u područje izgradnje obrazovno-rekreativnih sadržaja. Sređivanjem toka Vrtlina, otvaranjem ribnjaka koji se uređuje u sklopu Učilišta i uređenjem prijelaza preko potoka uz crkvu sv. Križa, povezuje se ovo područje s najužim središtem grada.“⁷⁸ Na mjestu na kojem su bili ribnjaci kasnije su izgrađeni gradski bazeni, no park je ostao sačuvan kao spomenik krajobrazne arhitekture.

6.3 Arhitektura 19. stoljeća

Osim na urbanističke preinake, ukratko ćemo se osvrnuti na promjene u stambenoj arhitekturi 19. stoljeća, odnosno istaknute primjere križevačke arhitekture. To je bilo vrijeme kada su dotrajale drvene kuće zamijenjivanje zidanim katnicama. Osim spomenutih izvedenih preinaka u gradu u 19. stoljeću građevinski zahvati u velikoj su mjeri izvođeni i na stambenoj arhitekturi. Dotrajale drvene kuće zamjenjivane su zidanim katnicama. One sada zauzimaju

⁷⁷ Mladen Obad Šćitaroci, Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, Parkovna arhitektura kao element slike grada, Prostor, vol.4, Sveučilište u Zagrebu, 1996., Zagreb

⁷⁸ Miljenka Fischer (bilj. 69), str. 97

dvije ili više srednjovjekovnih građevinskih parcela. Kuće se na početku stoljeća zamjenjuju sporo, a nakon 1852. godine proces postaje intenzivniji. Uzrok tome je rušenje gradskih zidina i formiranje trgova u središtu grada. U to vrijeme nastaju potezi ulica koji su kontinuirano izgrađeni. Nisu sve drvene kuće zamijenjene katnicama, najviše ima prizemnica, oko četrdesetak je katnica, a dvokatnice u gradu 1886. godine su samo dvije.⁷⁹ Osim ekonomskog napretka zahvaljujući pojavi sloja građanstva koji se bavio trgovinom glavni razlog nagle izgradnje je strah od požara od kojeg je grad često stradavao za vrijeme turske opsade, a koji su i kasnije bili velika opasnost zbog guste gradnje. Kapital koji su u grad donijeli trgovci omogućio je i nastanak reprezentativnih obiteljskih palača i stambenih kuća. One su osim kao izvor udobnosti vlasnicima služile i kao sredstvo kojim su isticali društveni status.

Kuća Pomper neogotička je uglovnica na adresi Zakmardijeva 17. Ona je prva građevina nastala u neostilu u Križevcima. Ima kružni erker na uglu i neogotičke prozore. Ugao je oblikovan naglašavanjem volumena. Zgrada na adresi Franje Račkoga 17 nastala je prije 1858. godine. U vrijeme nastanka zasigurno je bila veoma reprezentativna iako je imala jednostavna pročelja s dvostrukim razdjelnim i naglašenim krovim vijencom. Ova zgrada prepuštena je propadanju. Zgrada u glavnoj ulici na broju 9 jedina je oblikovana s klasicističkim tendencijama. U njoj je nekad bio Grand-hotel, a prošle godine je obnovljena i sada služi u stambene svrhe. Ugao je riješen trokutastim zabatom, balkonom i polustupovima uz nekadašnji glavni ulaz zbog čega djeluje dostojanstveno. Slično je oblikovano još nekoliko zgrada iz toga vremena koje imaju motiv rustike i mnogo arhitektonske plastike koja ukrašava okvire prozora i krovne vijence, a prepoznatljiv je biljeg arhitekture druge polovice 19. stoljeća. Te građevine su uglovnice na adresi Zakmardijeva 2, Smičiklasova 2, Strossmayerov trg 3 i Jelačićeva ulica 5.

Osim pojedinačnih građevina u 19. stoljeću postoje i učestali tipovi građevina kao što su urbana i suburbana kuća. Urbana kuća razvila se iz gradske barokne palače. Stilom odgovara bidermajeru građanske klase s dekorativnim elementima u neostilovima. Kao što je već navedeno, ovaj oblik kuće zauzima do dvije srednjovjekovne parcele. Tlocrti ili slijede barokne pa su često L oblika ili su građevine usporedne s ulicom. Glavno pročelje okrenuto je ulici. Kuće su najčešće prizemnice ili jednokatnice s vežom i trgovinom u prizemlju, a stambenim prostorom vlasnika na katu. Pojedine kuće imaju i stanove za iznajmljivanje. Ovaj tip kuće građen je i na uglovima i to na način da je ugao odrezan, a ulaz naglašen. Poneke imaju balkone,

⁷⁹ Vidi bilj 69

a većina je nastala u klasicističkom stilu. Zgrade su prema ulici potpuno izgrađene na način da zatvaraju parcelu, čak se i starogradnja adaptira na taj način. Suburbane kuće 19. stoljeća nalikuju urbanima, ali su više orijentirane prema ulici i dekorativniji su elementi, iako izgledaju kao slabija varijanta urbanih kuća. Na oblikovanje suburbane kuće utjecala su dva tipa stambene arhitekture: srednjovjekovna i suburbana kuća (koliba). „Kuće kolibe“ (*cottage house*) posjeduju manje imućni građani koji se bave poljoprivredom. Prvi put se javljaju sredinom 19. st., a grade se sve do Prvog svjetskog rata.⁸⁰ Na samom kraju stoljeća, oko 1900. godine izgrađen je u ulici Frane Supila cijeli jedan potez kuća u ovom tipu, a na južnoj strani ulice na kojoj se dotad nije gradilo. „Zgrade su prizemne, pravokutnog tlocrta usporednog s frontom ulice, ali ne zatvaraju čitavu frontu parcele. Ulaz je kod manje kuće sa strane... U većim kućama ulaz je preko otvorene verande sa stražnje strane.“⁸¹ Tip srednjovjekovnih kuća koje su bile smještene na cestu okomito adaptirao se dodavanjem kući jednog krila koji je bio usporedan s ulicom pa je kuća sad tvorila L-tlocrt. Adaptacija se izvodi u dvije faze. U prvoj se pokriva kolni ulaz u kuću i zatvara ulična fronta krovom usporednim s ulicom, a u drugoj dodaje se ulično krilo u koje se onda smještaju pomoćne prostorije poput kuhinje. „To su prizemnice, s kolnim ulazom najčešće, uz zgradu i kompletnim gospodarskim dvorištem straga. Obično ih grade obrtnici, ali mogu biti i kuće manjih činovnika i sl. Srednjovjekovna kuća je urbana unatoč djelomično agrarnoj ekonomskoj podlozi zbog organizacije tadašnjeg grada, ali zadržana (uz adaptaciju) u 19. stoljeću predstavlja anakronizam, specifičan za provincijsku sredinu i ekonomsku stagnaciju.“⁸² Obrazovaniji krugovi građana grade kuće na prijelazu stoljeća koje imaju blagovaonice okrenute vrtu.

6.4 Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće

Od 1880ih godina u Križevcima se počinje dosta graditi u stilu historicizma. Primjerice u glavnoj ulici se gradi na praznim parcelama, a od godine 1879.-1886. oblikuje se Nemčićev trg. „Do kraja stoljeća sagrađeno je više otmjenih palača, koje daju obilježje središtu grada i to u teškim oblicima neorenesanse, s mnoštvom arhitektonskog ukrasa, naglašenim krovnim

⁸⁰ Vladimir Bedenko (vidi bilj. 22), 29

⁸¹ Vladimir Bedenko (isto kao bilj. 80)

⁸² Vladimir Bedenko (isto kao bilj. 80)

vijencima, prozorskim zabatima i općenito jakom plastičnom artikulacijom pročelja, što je dotad u Križevcima bilo nepoznato.“⁸³ Arhitekti i graditelji su vjerojatno bili iz Zagreba.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Križevcima se događa nekoliko važnih građevinskih zahvata. Jedan od njih je planirana izgradnja gospodarsko-šumarskog učilišta koje je „planiranim prostorom obogatilo urbanu sliku Križevaca.“⁸⁴ Druga dva projekta odnose se na obnovu i zaštitu graditeljskog nasljeđa. To su neogotička obnova grkokatoličke katedrale Svetog Trojstva, koju je izveo Bolle, a unutrašnjost uredili umjetnici hrvatske moderne, i obnova crkve sv. Križa. Kako navodi Olga Maruševski, crkva sv. Križa prva je obnovljena u Hrvatskoj onodobnoj suvremenoj metodi koja je poštovala načelo „zaštite svih slojeva gradnje, pa se dosljedno tome prilagođuje i secesija.“ Projekti „prelaze regionalne i lokalne okvire i daju Križevcima izuzetno mjesto u problematici obnove i zaštite graditeljskog nasljeđa u Hrvatskoj na prijelomu stoljeća.“⁸⁵ Osim ovih spomenutih obnova, na prijelazu stoljeća počelo se graditi i sa zapadne strane porušenih bedema. To je prostor uz Grdeničevu ulicu, na kojem je niknula prva križevačka industrija-pogoni paromlina i pivovare. Zbog industrije na ovom području nije u to vrijeme niknula stambena zona. Na tom je mjestu bio pogon Križevačke pekare-Mlinara, sve dok nije dobila novog vlasnika koji je pogon sravnio sa zemljom da bi sada na tom mjestu bio trgovački „park“. Grad se od tog mjesta znatno proširio na zapad, a industrijska zona pomaknuta je na dio grada uz cestu koja spaja željeznički kolodvor s cestom koja vodi prema Zagrebu, a završava nedaleko od potoka Koruška. Na prijelazu stoljeća odvija se i niz komunalnih zahvata koji su započeli u drugoj polovici 19. stoljeća. U ispunjavanju komunalnih zahtjeva Križevci slijede veće gradove, poput Zagreba, od kojeg 1876. godine preuzimaju građevni red koji su zatim ponešto izmijenili. Krajem stoljeća, 1894. godine, osnovano je i Društvo za poljepšavanje grada.⁸⁶ Križevci, po uzoru na veće gradove, urbanističkim planovima trajno usmjeravaju svoj rast.⁸⁷

⁸³ Žarko Domljan (bilj. 32), 119

⁸⁴ Olga Maruševski, Izvori za umjetničku topografiju Križevaca, u: Križevci, grad i okolica, , Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str.13

⁸⁵ Olga Maruševski (isto kao bilj 77.)

⁸⁶ Miljenka Fischer, vidi bilj. 70

⁸⁷ Miljenka Fischer, vidi bilj. 70

7. Dvadeseto stoljeće

Početak 20. stoljeća, točnije 1908. godine, izdan je Statut za popločenje grada Križevaca. Prije toga 1902. godine urbanistički je definiran istočni završetak grada na kojem je Gospodarsko-šumarsko učilište. Ispred njega izgrađen je veliki park, koji je danas spomenik parkovne arhitekture. Ove godine gradi se i prvi gradski hotel, i današnja škola Vladimira Nazora. Na mjestu na kojem je nekad stajala zgrada Narodne čitaonice, koja je građena 1860ih u klasicističkom stilu, izgrađen je 1914. godine Hrvatski narodni dom, koji i danas služi u kulturne svrhe. U ovo vrijeme nastaju reprezentativne zgrade na gradskim uglovima, a koje su danas u veoma lošem stanju i prepuštene propadanju, primjerice zgrada na adresi Smičiklasova 2. Ove zgrade su standardizirane. U Gornjem gradu nema industrije pa na srednjovjekovno naselje nasjeda novi sloj vrtnog grada koji spaja blizinu velikih gradova s bogatim zelenilom u gradu i malim brojem stanovnika.

U drugoj polovici 20. stoljeća u gradu započinje pojačana graditeljska djelatnost, koja se preljeva i u 21. stoljeće. U drugoj polovici i krajem 20. stoljeća izrađeno je još nekoliko urbanističkih planova. Prvi od njih je „Idejna studija urbanističkog plana“, iz 1962. godine. Ona slijedi funkcionalistička načela te je prostor organiziran decentralistički. Prema tom idejnom planu slijedi izgradnja Križevaca do 1980. godine. Jedan „Urbanistički plan“ potječe iz 1980. godine, a još jedan „Generalni urbanistički plan“ iz 1991. godine. Oba ta plana predstavljaju grad kao cjeloviti urbanistički organizam. Osim ovih planova nastalih isključivo za potrebe grada Križevaca postoje još i „Regionalni prostorni plan Bilogorsko-podravске regije i „Općinski prostorni plan Križevaca“. Planovi slijede urbanistička načela teorije i prakse urbanizma druge polovice 20. stoljeća. Prema tim načelima izrađeni su i planovi za pojedinačna samostalna naselja uokolo starog središta grada. Tim planovima planirana su uglavnom stambena naselja, no postoje i zone s mješovitim sadržajima. Primjerice, „PUP „Stara jezgra“ 1985. razrađuje područje povijesnog središta Križevaca, prostor Donjega grada i južno od njega do prometnice Zagreb-Koprivnica, koja je već započela razvoj novog središta. Projektu je prethodila opsežna studija „Elaborat konzervatorsko-urbanističke dokumentacije“.⁸⁸

⁸⁸ Miljenka Fischer (bilj. 69), str. 98

7.1 Novije doba

Grad se nastavlja širiti prema željezničkoj stanici u dolini Glogovnice, na dolinu Vrtlina i Kosov breg, te zapadno od potoka Koruška premda je tada dio grada slabije urbaniziran. Suprotno svojim ranijim navodima o povoljnom prometnom položaju Križevaca „križište važnih regionalnih putova koji povezuju gradove i krajeve dravsko-savskog međuprostora“- „željeznički i cestovni smjer prema Bjelovaru, zatim na ceste preko Sudovca u dolinu Bednje, preko Čanjeva u pravcu Zeline i preko Apatovca prema Rasinji. Osobito je usko prometno grlo cesta Koprivnica-Križevci-Zagreb.

7.2 Grkokatolička katedrala sv. Trojstva

Kršnjavi piše 1905. godine o katedrali i arhitektu kojem je povjerio obnovu. Spominje da je građevina bila u stilu gotike i imala jednu lađu, s jednostavnim oblicima te da je sagrađena kasnije od župne crkve sv. Križa. Piše o obnovi u neogotičkom stilu: „Povjerio sam obnavljanje te crkve Bolleu. On je izradio vrlo lijepu osnovu u stilu stare crkve pa je prema tomu i provedena restauracija. Pročelje je osobito lijepo.“⁸⁹ Prema sačuvanoj dokumentaciji i na temelju proučavanja građevine može se zaključiti da nema strogih načela kojih bi se pridržavalo u obnovi katedrale. Sačuvan je jedino perimetar lađe, ali na način da se ona prilagodila načelima izgradnje 19. stoljeća. Unesen je recentni stil u prostor iz 14. stoljeća. „U križevačkom Gornjem gradu spominje se u 14. stoljeću samostan augustinaca. Iz kraja 18. stoljeća postoji plan samostana i crkve s okolnim terenom. U tlocrtu su prikazani objekti izgrađeni nakon 1627. kada su franjevci dobili napušteni augustinski samostan.“⁹⁰ „Od 1786. do 1791. samostan je služio u vojne svrhe. Godine 1791. kompleks je predan grkokatolicima za biskupsku rezidenciju. Iduće godine izrađen je plan za preuređenje rezidencije, a 1794. za preuređenje crkve za grkokatoličku liturgiju. Zbog toga su uklonjene dvije pobočne kapele, koje su bile dozidane uza svetište i lađu. Iz 1817. godine je nacrt pročelja crkve i dvora od Bartola Felbingera, prema kojemu je izvedena pregradnja oko 1828. Crkva je dobila klasicističko pročelje s visokim parovima pilastara,

⁸⁹ Olga Maruševski, Iso Kršnjavi kao graditelj: izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj, 2. nadopunjeno izdanje, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009, 219

⁹⁰ Olga Maruševski (bilj. 82), 220

trokutastim zabatom i atikom. Takvu ju je primio u ruke Bolle.“⁹¹ „Bolle je 1894. načinio osnovu, koja je izvedena 1897. Crkva je jednobrodna s četiri traveja, transeptom i izduženim svetištem s pravokutnim završetkom.“⁹² O Boleovoj obnovi Grkokatoličke katedrale u Križevcima pisao je i Bedenko u djelu Križevci - grada. On navodi: „ Boleov je osobni znak dodano predvorje iznad kojega je lađa s tri luka u obliku bifore. Taj venecijanski motiv i orvijetanski motiv mozaika na zabatu - ovdje kao signum istočnjačke crkve - mogući su uzori, ali u Bolleovoj interpretaciji u harmoničnom odnosu s cijelom koncepcijom pročelja, u neočekivanom i razigranom kontrapunktu teškom, velikom u tromom klasicističkom dvoru; elegantna gotizirajuća lađa s niskom, prozračnom ogradom, koja udobno „sjedi“ iznad portala široko rastvarajući pročelje, odgovor je teškoj, klasicističkoj altani. U isticanju volumena crkve i vertikalni gotičkog tornja Bolle nalazi kontrapunkt volumenu dvora: toranj je povišen od najvišeg kata na kojemu je terasa, a odatle se diže u osmerokutu koji završava šiljastom kapom podijeljenom trima vijencima, što i dalje sugerira rast, a cijela je kapa još razigrana naizmjenično postavljenim trokutastim i potkovičastim ukrasima na vijencima. Istaknutim predvorjem, uvučenim tornjem, opet nešto manje istaknutim pročeljem dvora sa znatno izbočenom altanom postignut je izvanredan ritam cijele pročelne linije kompleksa.“⁹³

8. Jedno stručno mišljenje o Križevcima

Povjesnička umjetnosti i konzervatorica Anđela Horvat u Osvrtu na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca donosi mišljenje da „gradovi u kontinentalnoj Hrvatskoj imaju srednjoeuropska obilježja“⁹⁴ te istaknuto mjesto dodjeljuje upravo Križevcima. Dalje piše: „Taj grad karakterizira izduljena os u smjeru sjever-jug, a takva longitudinalnost poznata nam je kod mnogobrojnih naselja koja su nastala nizanjem kuća s obje strane drumu. ... u Križevcima srećom još i danas očita shema po kojoj je naselje nastalo po sistemu uličnog sela („Strassendorf“), ali je kao takvo dobilo razmjerno rano status grada.“⁹⁵ Miljenka Fischer smatra da je južni dio grada uz željezničku prugu smješten previše daleko na periferiji u odnosu na centar grada, pogotovo uzme li se u obzir da je većina gradskih funkcija smještena u

⁹¹ Olga Maruševski (bilj. 82), 221

⁹² Olga Maruševski (bilj. 82) 222

⁹³ Vladimir Bedenko (bilj. 22) 18-19

⁹⁴ Anđela Horvat, Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca, Bulletin Razreda za likovne umjetnosti Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1978, 45/46, 136

⁹⁵ Anđela Horvat (isto kao bilj. 87)

povijesnoj jezgri grada. U svom je južnome dijelu ta longitudinalna osnova kasnije obogaćena paralelnim ulicama, no trg se unutar te aglomeracije nije formirao. Njega je nadomjestila glavna ulica.⁹⁶ Ona piše i da je na ovom dijelu tržište rada, no to više nije slučaj zbog već spomenutog pomicanja industrijske zone iz Gredenićeve ulice na jug tim prometnim pravcem prema željeznici. Na kraju svojeg rada o Križevcima „Oblikovanje modernog grada“, piše: „Križevci su danas grad „ladanjskog“ stanovanja nadomak glavnoga grada, s mnogo zelenila i vrlo jakog, kroz povijest utvrđenog urbaniteta.“⁹⁷

9. Zaključak

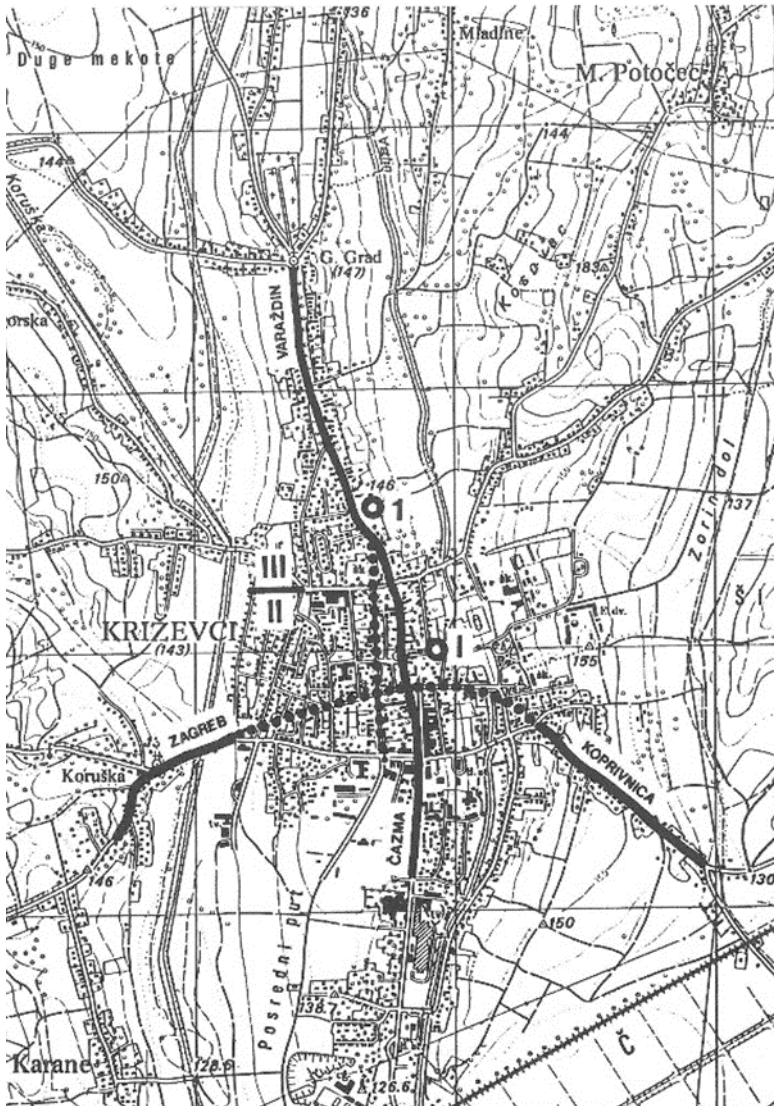
Križevci su kroz svoju dugu povijest često bili podložni promjenama. Razvoj Križevaca započeo je istovremeno s razvojem drugih gradova u srednjovjekovnoj Slavoniji. Status kraljevskog grada potaknuo je njegov gospodarski i ekonomski rast, no političke prilike utjecale su na stagnaciju i propadanje. Ciklusi u kojima se grad razvija pa propada ponavljaju se nekoliko puta. Iz nekih od tih ciklusa nije nam do danas ostalo sačuvano mnogo. Najviše sačuvanih dokaza urbaniteta potječe iz razdoblja kasnog novog vijeka i modernizma. Mnoge građevine su tijekom vremena nestale i zamijenjene novima. Početna situacija grada može se pratiti kroz glavne prometne pravce i nekoliko važnih građevina koje su doživjele nekoliko adaptacija. Nakon urbanističke regulacije grada krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća nije se mnogo toga u gradu mijenjalo pa glavne odlike tog urbanističkog zahvata možemo prepoznati i danas. Od druge polovice 20. stoljeća na urbanu sliku Križevaca djeluje i okolnost da su bili proglašeni spomenikom kulture, tj. prema današnjoj terminologiji kulturnim spomenikom. Ipak, uz pozitivne primjere očuvanja i prezentacije baštine, mnogo je i onih negativnih, degradacije ili potpunog uništenja.⁹⁸ Osobito je često stradavala vernikularna ambijentalna arhitektura poput rijetko preostalih tradicijskih drvenih kuća. Također, svjedočili smo i stalnoj degradaciji skromnih stambenih katnica iz doba historicizma i secesije. Osobito je stradavala njihova arhitektonska dekoracija izvedena u žbuci, poput razdjelnih međukatnih vijenaca i ukrasa na portalima i prozorskim okvirima.

⁹⁶ Anđela Horvat (bilj. 87), 137

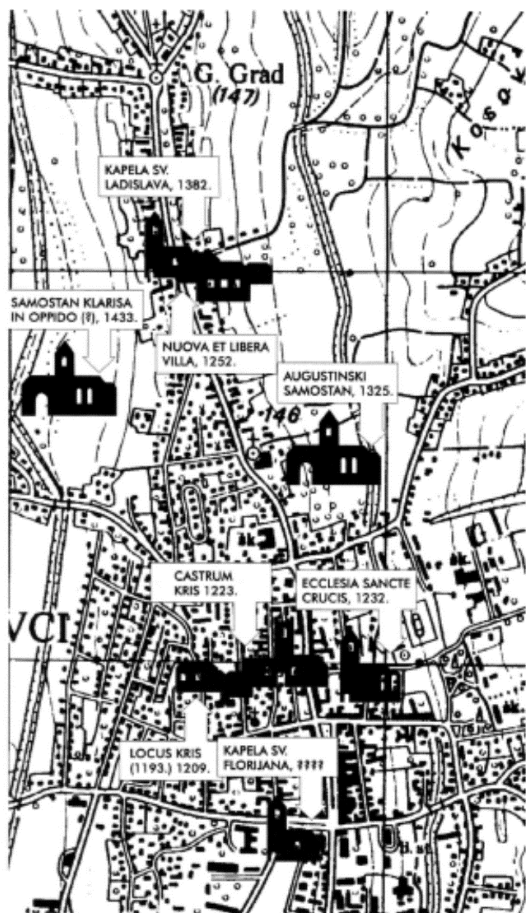
⁹⁷ Miljenka Fischer, vidi bilj. 81

⁹⁸ Registracija kulturnog dobra povijesne urbane jezgre Križevaca, mmk kž pristupljeno 6.9. 2022

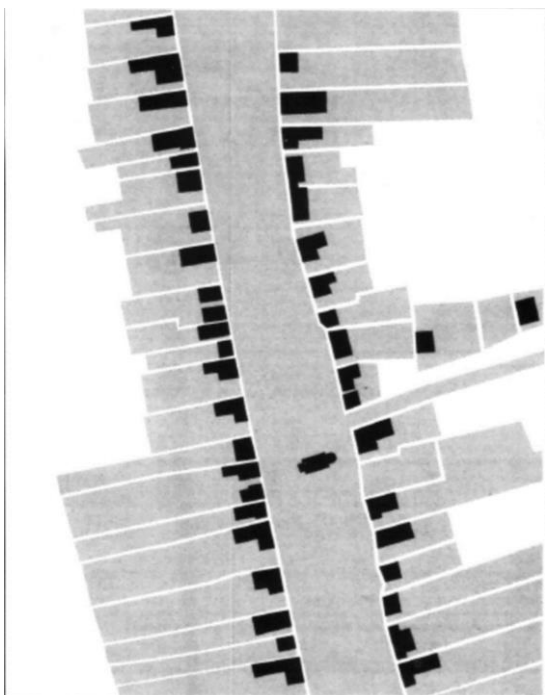
Slikovni prilozi:

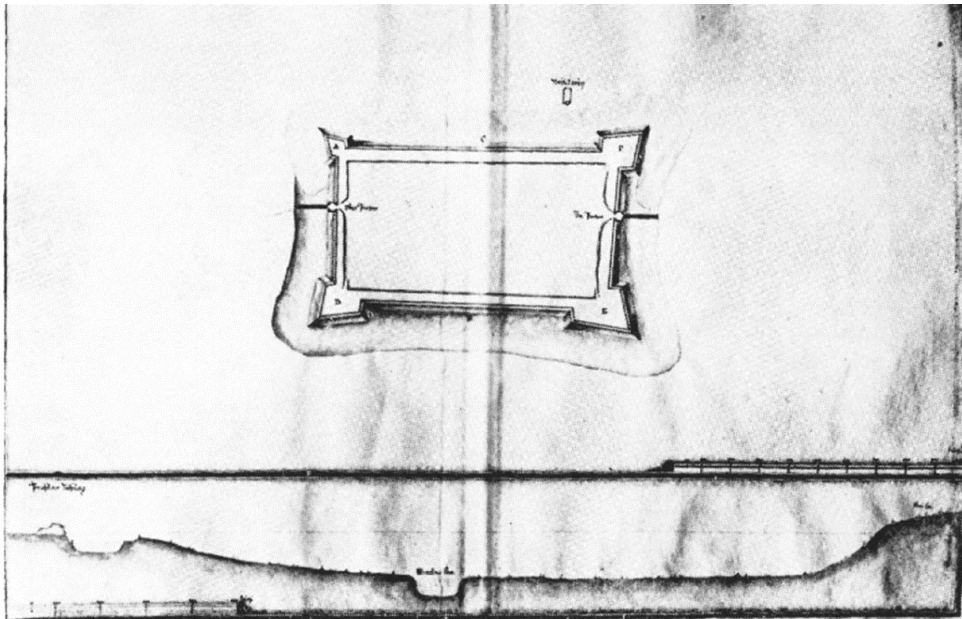
Križevci u kasnom srednjem vijeku, 13. i 14. stoljeće; 1. Samostan augustinaca, I. Castrum sa župnom crkvom sv. Križa, II. Donji grad, III. Gornji grad, iz V. Bedenko: Urbanistički razvoj, u: Domjan, Žarko: Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993.

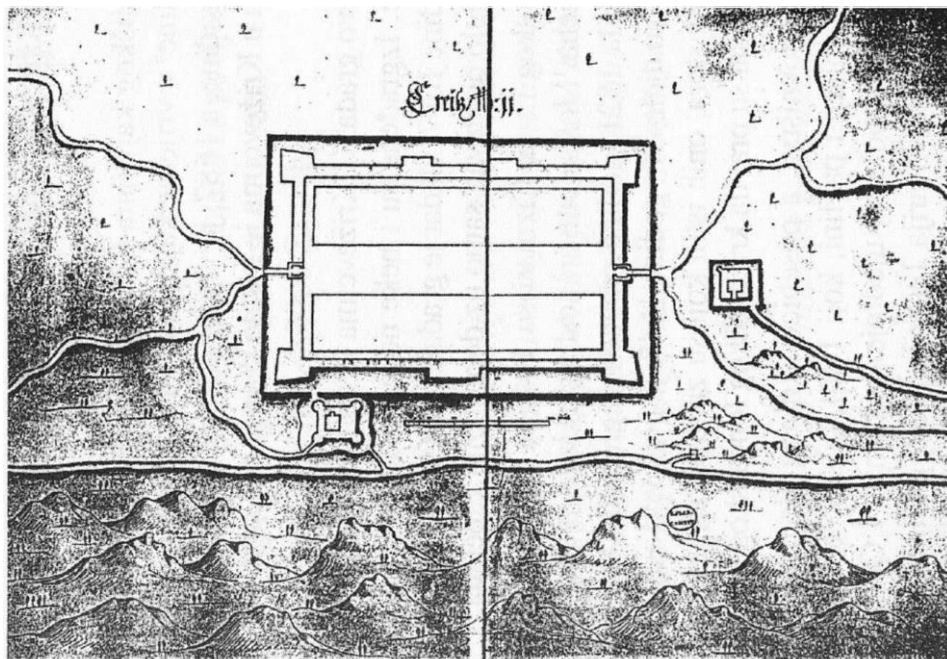
Križevci, plan povijesne jezgre grada s istaknutim građevinama i plan povijesne jezgre grada

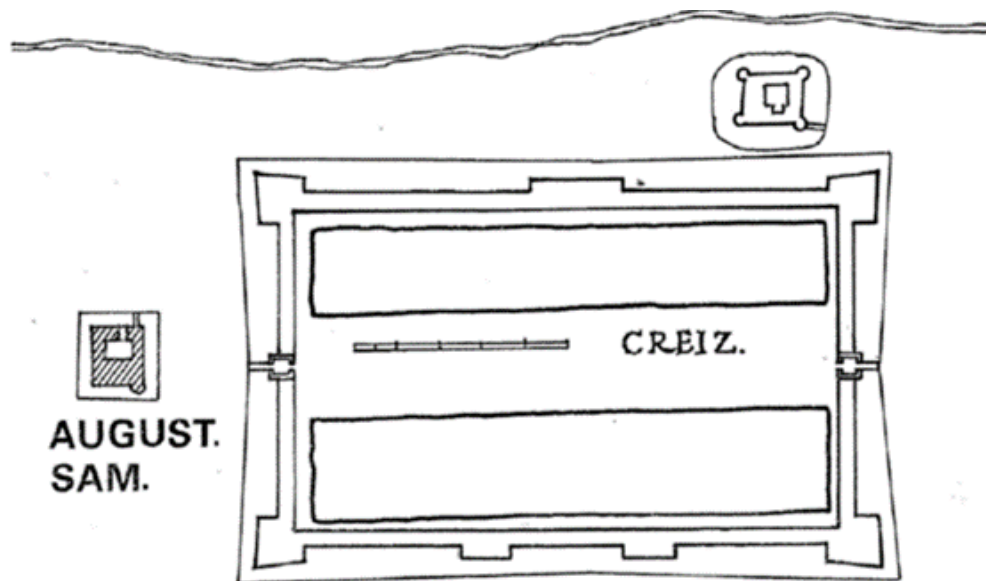
Križevci, shematski prikaz pružanja glavne ulice i izgleda parcela

Križevci, renesansna utvrda donjega grada, nastala 1565. godine. Plan prema inž. Martinu Štieru iz sredine 17.st,

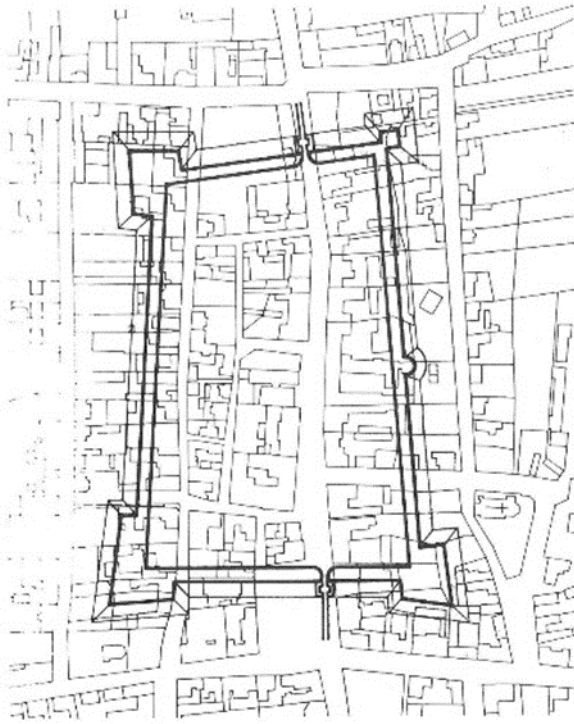
Križevačka utvrda (prema Kisari Balla 1998:81)

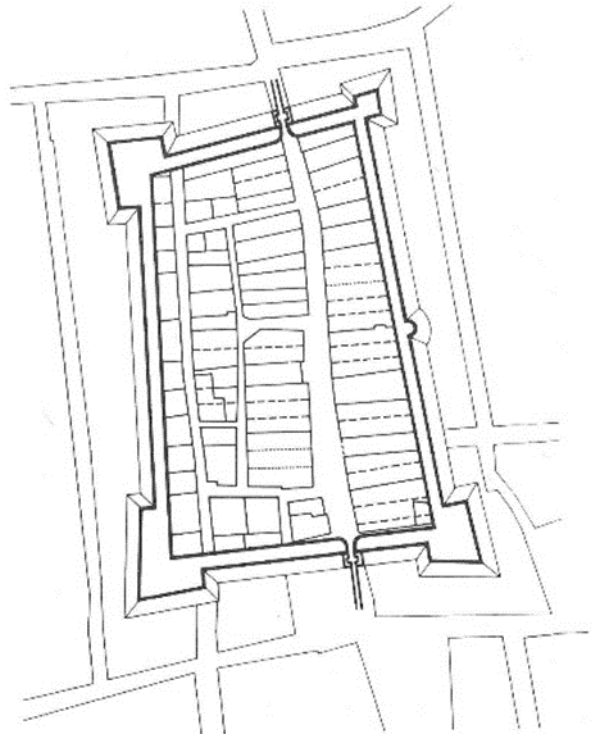
Križevci-renesansna tvrđava oko srednjovjekovnog grada, lijevo augustinski samostan, iznad crkva sv. Križa, izvan gradskih utvrda,

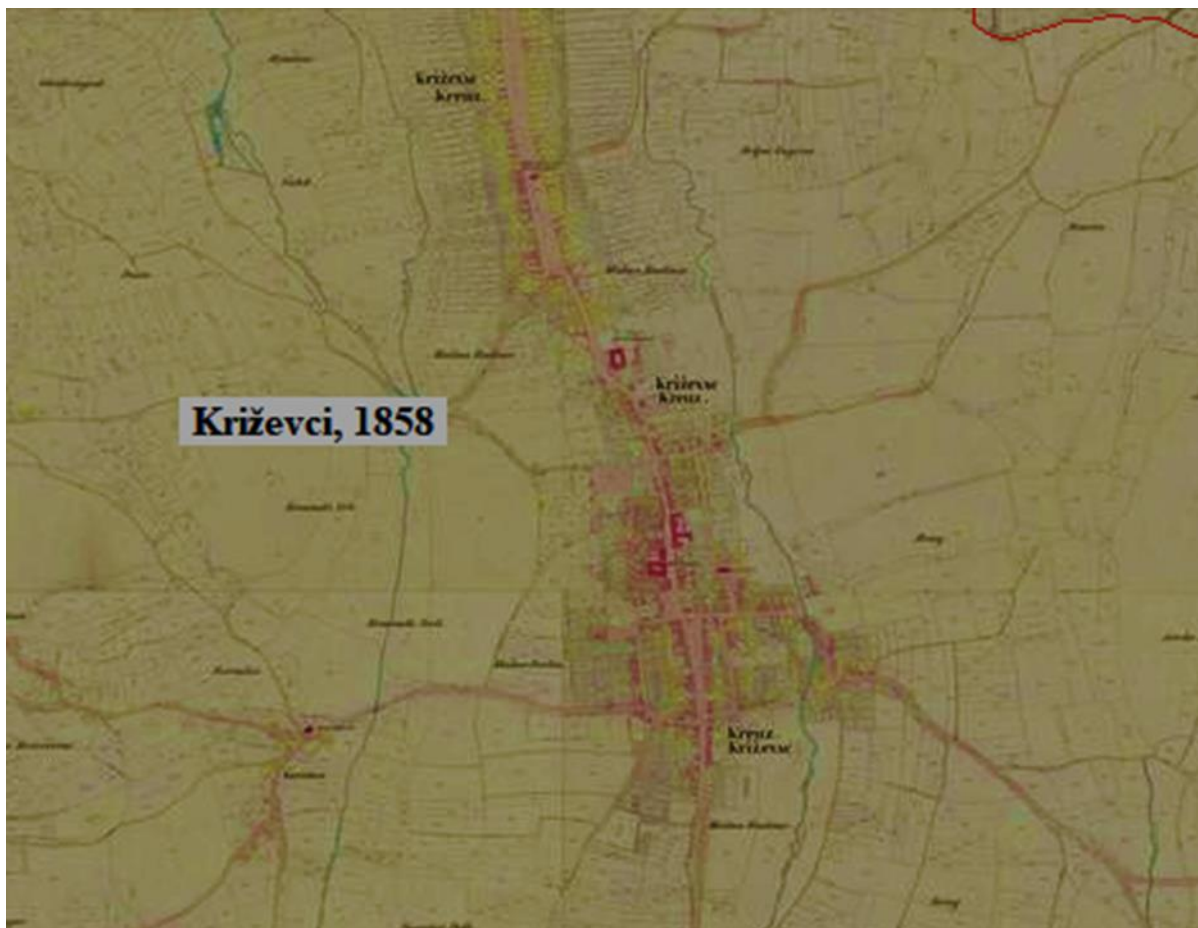
Križevačka utvrda, lijevo od početka 15 do sredine 16. stoljeća, desno u drugoj polovici 16. stoljeća

Križevačka utvrda od 17. do 19. stoljeća

Rekonstrukcija srednjovjekovne parcelacije

Katastarska karta Habsburškog Carstva iz 19. stoljeća, Križevci, maps.arcanum.com, 20. 8. 2022.

Habsburško Carstvo (1869.-1887.),
 Treće vojno istraživanje, prikaz
 Križevaca, (maps.arcanum.com, 20.
 8. 2022.)

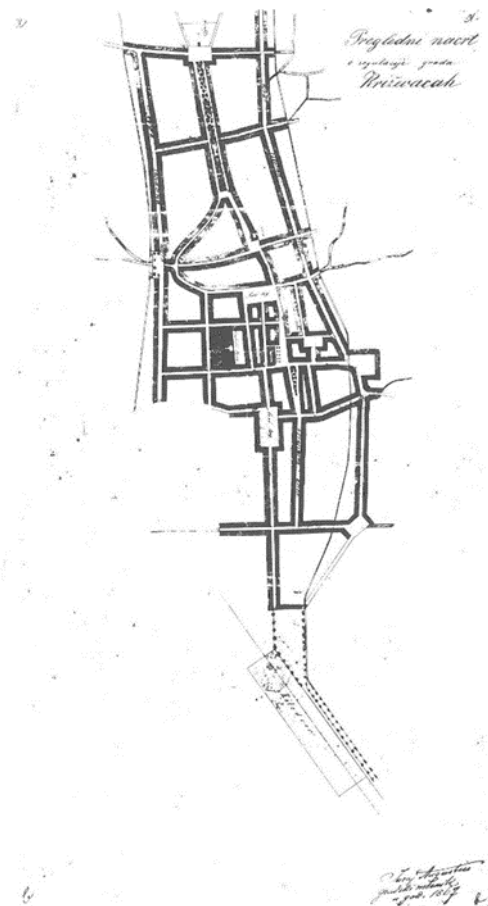

Europa u 18. stoljeću, detalj-
 Križevci, (maps.arcanum.com,
 20. 8. 2022.)

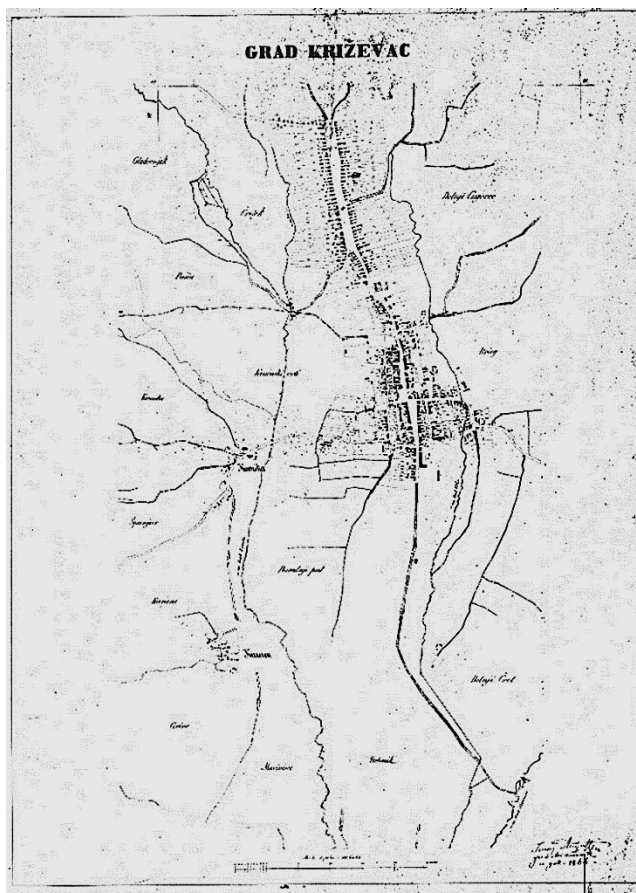

Križevci, središte grada u drugoj polovici 18. st.

1. Crkva sv. Križa
2. Pavlinski samostan
3. Njemačka kapela Navještenja Blažene Djevice Marije
4. Župni dvor, prva polovica stoljeća
5. Stara komanda
6. Nova komanda (od 1755.-1780), Vijećnica (od 1780.-1811.)
7. Glavna straža (od 1755. župni dvor)
8. Vijećnica (prije 1780.)
9. Županijska palača (1. faza od 1768.-1780.)

Prijedlog regulacije iz 1867, J. Augustin, Gradski muzej Križevci

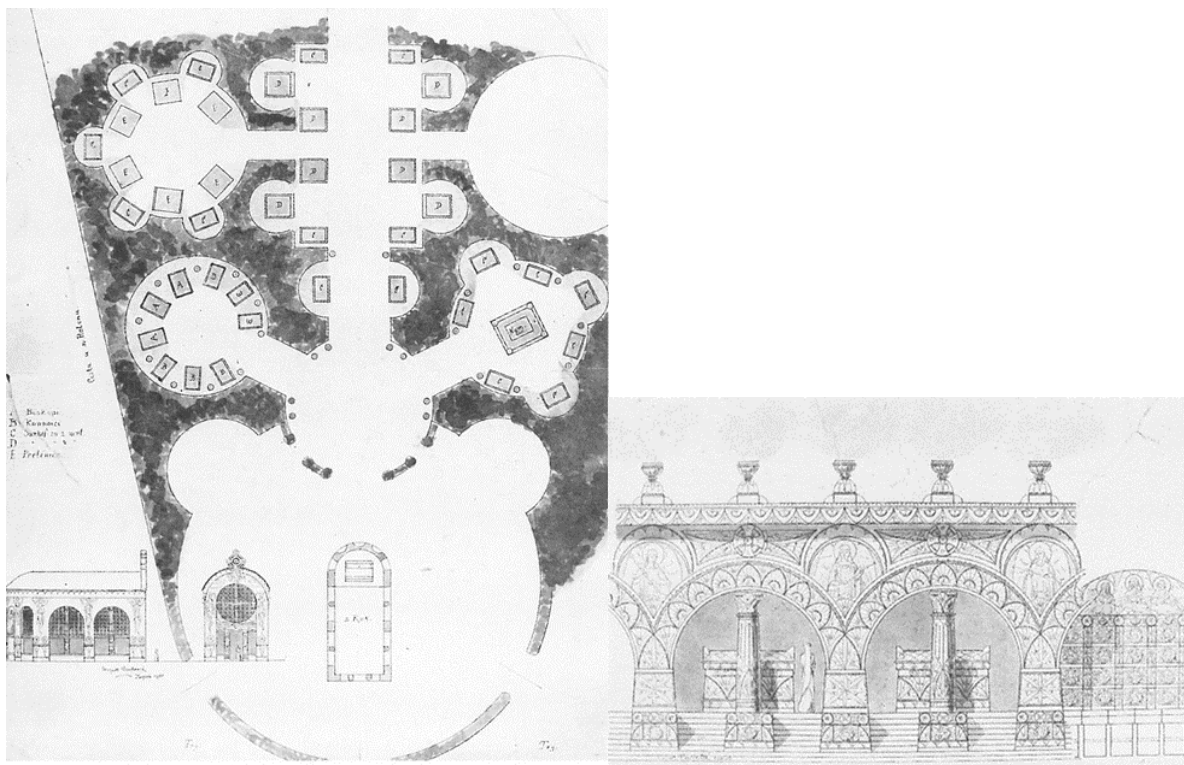
Križevci, plan grada iz 1866. godine, Gradski muzej Križevci

Katastarska karta Križevaca iz 1858. godine, detalj vlastelinstva Kiepach, iz: M. Fischer, Oblikovanje modernog grada, u: Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str. 96.

Katastarska karta Križevaca iz 1858. godine, detalj šetališta na mjestu jugoistočnog bastiona, iz: M. Fischer, Oblikovanje modernog grada, u: Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str. 96.

Gradsko groblje i kapela sv. Roka, projekt A. Posilovića, 1900., detalj tlocrta, Državni arhiv u Bjelovaru

1. Dvorac Kiepach
2. Zgrada Elektre
3. Robna kuća
4. Kuća Schwarz
5. Strossmayerov trg 12
6. Strossmayerov trg 8
7. Strossmayerov trg 7
8. Strossmayerov trg 6
9. Sinagoga
10. Strossmayerov trg 3
11. Bivša gostionica »Zelenom drvetu«
12. Stedionica
13. Preradovićeva 1
14. Bolnica
15. Hrvatski narodni dom
16. Bana Jelačića 1
17. Bana Jelačića 5
18. Nemčićev trg 8
19. Nemčićev trg 7
20. Nemčićev trg 3
21. Sabornica
22. Senoina 1
23. Zakmardijeva 2 (Nova komanda)
24. Zakmardijeva 4
25. Munjara
26. Gradski muzej
27. Zakmardijeva 6
28. Stara pučka škola
29. Zakmardijeva 7 (Glavna straža i župni dvor)
30. Grand-hotel
31. Županijska palača
32. Svetokriška
33. Zakmardijeva 13
34. Zakmardijeva 14
35. Kuća Pomper
36. Zvonimirova 2
37. Zakmardijeva 18
38. Kuća Oštrić
39. Vila Schwarz
40. Paromlin
41. Smičiklasova 2
42. Račkoga 2
43. Nova pučka škola
44. Račkoga 8
45. Račkoga 10
46. Račkoga 17
47. Račkoga 19
48. Vila Heruc
49. Vila Hanžek
50. Klaonica
51. Gimnazija
52. Gospodarsko-šumarsko učilište
53. Račkoga 26–28
54. Rodna kuća Franje Markovića

Križevci, plan grada s istaknutim objektima i spomenicima profane arhitekture, preuzeto iz: Ž. Domljan: Profana arhitekture, u: Križevci: grad i okolica, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993., str. 102.

Popis literature

- Bedenko, Vladimir: Križevci- razvoj grada, Glasilo arhitektonskog fakulteta, Zagreb, 1973.
- Bedenko, Vladimir: *Zagrebački Gradec: kuća i grad u srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Bedenko, Vladimir: *Zagrebački Gradec*, Školska knjiga, Zgreb, 1989.
- Budak, Neven: *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku (1) - Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Leykam international. Zagreb, 2007.
- Budak, Neven, Raukar, Tomislav: *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- Domjan, Žarko: *Križevci: grad i okolica*, Zagreb, Institut za povijest Sveučilišta, 1993.
- Danko Dujmović: Cesta kralja Kolomana u zapadnom međuriječju Save i Drave, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 48 No. 1, 2016.
- Horvat, Anđela: Osvrt na urbanističku koncepciju jezgre Križevaca, [glavni i odgovorni urednik Vlado Srimšek]. Križevački zbornik II, Zadržna štampa, Zagreb, 1982.
- Horvat, Anđela: Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: Barok u Hrvatskoj, autori Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj. - Zagreb: SNL, 1982
- Horvat-Levaj, Katarina: Barokna arhitektura, u: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, glavni urednik Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Školska knjiga, 2010
- Iveljić Iskra: *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb, Leykam international, 2011.
- Knežević, Snješka: *Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u XIX. Stoljeću*, Zbornik I. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti (Zagreb, 15.–17.XI. 2001.), 2004.
- Kolar, Mira: Grad Križevci nakon gubitka županijskog središta 1886. godine. Cris, god. X., br. 1/2008., str. 18-27
- Kruhek, Milan: Križevačka utvrda i utvrde Križevačke županije, Povijesni prilozi 20/2001., Zagreb, 2001., str 88-95 i R. Vučetić, nav. dj. str.137-138.

Maruševski, Olga: *Iso Kršnjavi kao graditelj: izgradnja i obnova obrazovnih, kulturnih i umjetničkih objekata u Hrvatskoj, 2. nadopunjeno izdanje*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2009.

Milić, Bruno: *Razvoj grada kroz stoljeća III, Novo doba*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

Milić, Bruno: Razvoj gradova na tlu Hrvatske u XIX. Stoljeću, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: svezak IV.: Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, urednici Josip Bratulić ... [et al.]. - Zagreb:Školska knjiga, 2009.

Mohorovičić, Andre: Razvoj naselja i gradova na području sjeverne Hrvatske, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: sv. 2: srednji vijek i renesansa (XIII XVI. stoljeće)*, uredio Eduard Hercigonja, Zagreb: Školska knjiga, 2000.

Mohorovičić, Andre: Gradovi u Hrvatskoj, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost: svezak 3.: barok i prosvjetiteljstvo (XVII XVIII. stoljeće)*, uredio Ivan Golub, Zagreb: Školska knjiga, 2003.

Obad Šćitaroci, Mladen, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana: Parkovna arhitektura kao element slike grada, *Prostor*, vol.4, Sveučilište u Zagrebu, 1996., Zagreb

Peklić, Ivan: *Križevci tijekom povijesti (Kratka povijest grada)*. Zbornik Janković. I(2016), 1

Pelc, Milan: Renesansa, u: *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, glavni urednik Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Školska knjiga, 2010.

Radović Mahečić, Darja: Arhitektura i urbanizam 19. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, u *Hrvatska umjetnost: povijest i spomenici*, glavni urednik Milan Pelc, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti: Školska knjiga, 2010.

Vučetić, Ratko: Predmoderni grad sjeverozapadne Hrvatske-primjer Varaždina, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 31, 2007., Zagreb (131-152).

Vučetić, Ratko: Prostorni razvoj srednjovjekovnih kraljevskih gradova u Podravini, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, volumen 2, broj 3, str. 133-141, Koprivnica, 2003.

Vučetić, Ratko: Prostorni razvoj gradova u Podravini između srednjeg vijeka i 19. stoljeća, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*. 10, broj 20, str. 74-83., Koprivnica, 2011

Skupina autora: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 1996.

Šćitaroci, Mladen i Bojana: *Dvorci i perivoji u Slavoniji, od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998.